

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 110 (1997)

Artikel: Il caputschins an Surmeir (2. part)
Autor: Thöni, Gion Peder
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236288>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 06.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Ils caputschins an Surmeir

Gion Peder Thöni

2. part

Preambel: Cun la preschainta sagonda part scumainza la descripziun dall'activitad digls paders caputschins ainten la regiun Sot-Gôt; chella pertotga las vischnancas da Tinizong anfignen Cunter e Salouf oradem Surses, noua tgi – cun excepziun da Salouf – bellezza baselgias «an stil digls caputschins» dattan perdetga per schi fritgevel operar.

Tgi la pleiv da Rona scu davosa da Sur-Gôt, vign trattada pir ossa, stat an connex cun sia remarcabla situaziun politica: schibagn tgi Rona Sot an la planeira e Rona Soura sen igl mot èn squasi tatgeas e furman perveia dalla suletta baselgia ena suletta pleiv, totga la part soura politicamaintg tar Tinizong. Ad ena fusiun cun la part sot – e damais independenza politica – on chels da Tinizong a sias ouras (1910) betg cunsantia.

Ma ossa seigl cuntinuo cun la translaziun dalla descripziun dallas pleivs tenor las indicaziuns da P. Clemente da Brescia da 1711.

Di Tinizzone e Ravena¹

1639

Dalla pleiv e digls usits digl pievel da Tinizong, siva esser rivos lò igls caputschins, vainsa discurreia avonda ainten igl tgapetel precedent. Cò restigl angal d'aggiuntar, tgi igl P. Francestg Maria da Vigevano² ò, – tiers avoir fatg tant digl bagn spiritual a chest pievel – erigia 1647 da

¹ Terz codesch, tgapetel 5, 219.

² Pertutgond chest P. F. Maria da Vigevano cf. 1. part, anotaziun 32.

Ma el è betg sto igl amprem caputschin nia a Tinizong. Bagn on 1634 igls paders surpiglia la pastoraziun, e betg 1631, scu A. Sonder screiva an «Kirchen und Kapellen an der Julieroute» 125. Ma chegl è davanto ambulat, ed igl amprem missiunari caputschin è sto per en mez onn P. Ireneo da Milano, sessour anfignen 1635 «vicecurato» P. Crisostomo da Roveredo, e pir alloura è nia stabel P. Francestg.

fundamaint anse an chest li ena bellezza baselgia³ cun treis altars, ornada cun maletgs⁴ e schi amabla, scu tgi dat strousch ena sagonda an chella regiun. Liaint ins catta er treis ulteriouras belas tgossas: chegl è en maletg dalla Biida Purschela digl Rusari, talmaintg bela e talmaintg devota (v.d. devoziouosa), tg'ins vign tot commuento. Chesta baselgia è deditgeida a s. Plasch, uestg e marter.⁵

Tgi igls paders caputschins on dasper Beiva, «la pleiv la pi periclitada dalla heresia», eligia Tinizong squasi per «sagond center» da lour activitad an Surses, saro er sa resulto or dalla reputaziun tgi chest cumegn galdiva anc adegna tenor la sia impurtanza scu port da traffic. E perche gl sarogl er da supponer, tgi pudess esser nia erigia cò egna dallas ampremas baselgias dalla regiun, a pêr cun chella dalla impurtanta curt Riom.

Documaints indubitabels⁶ cumprovan cler, tgi a Tinizong i stava segl madem flatg ena baselgia bler pi viglia e mademamaintg deditgeida a s. Plasch. Ena tala è documentada gio per igl 9avel tschentanner, stat damais a pêr cun tschella rotscha derivanta digl taimp caroling anturn igl onn 800.⁷

³ L'erecziun dalla nova baselgia para d'aveir duvro sies bung taimp. Pertge gio igl rapport da 1643 dalla visitaziun antras igl delego digl uestg dei «ins seia gist ve digl fittar igl nov sanctuari». Fitto è chel sto 1647, pero nia consecro pir 1663 ansemen cun otras baselgias novas digl conturn ed antras uestg Duri de Mont.

⁴ Zont la decoraziuns cun pitturas ve digl arvioult digl chor, anromadas da bela stuccatura, èn remarcablas: scenas or dalla veta digl patrung-baselgia principal, s. Plasch, scu er tschels maletgs: la s. Tschagna, la stigmatisaziun da s. Francestg, la stgavazada da s. Pancraz, patrung secundar, e l'Annunziaziun a Maria.

⁵ L'anotaziun precedentia dei gio, tgi la baselgia vegia en patrocini dobel: s. Plasch e s. Pancraz, chegl tgi sa documentescha er ve digl maletg digl marteri da chest davosnumno.

⁶ Tenor igl Necrologium Curiense da 1180 veva Tinizong gio alloura en plevant: Odalricus presbyter de Tinnazune, cf. *Necr. Cur.* 40.

⁷ Gio la situaziun geografica ed istorica digl li, – d'ena vart scu port da traffic digls Romans e perfign numno ainten igl Itinerari Antonini digl 3. secul, – digl taimp caroling center d'ena curt roiala, cun ena atgna baselgia, tgi sottastava agls signours de Wangen, digls quals ella è eida 1258 ve tigl uestg, – alloura scu port da pôssa all'an-

Tinizong: La baselgia da s. Plasch via se dalla sola dalla val, tenor ena fotografia viglia da ca. 1900, cura tgi caputschins eran anc plevants a Tinizong.

Dasper la baselgia parochiala vign gio 1360 numno ena tgaplotta da s. Fluregn, lez sontg plevant da Ramosch, e chegl ainten en documaint tschanto or digl papa durant la dimora sfurzada se agls papas ad Avignon, Frantscha, (1309–77, resp. anfignen 1408). Cuntrara alla

tschatta dalla nova veia alpina biageida 1387–90 an incumbensa digl uestg, port impurtant durant tots igls tschentanners suandonts, – chegl tot ò predestino Tinizong per capitala dalla val. E damais er squasi do igl dretg d’aveir gio fitg bod ena baselgia. En «dretg» tgi ò pir ca. 1850 caschuno en conflict cun igl concurrent Suagnign, cura tgi gl’ò sa tratto tar la posta federala da decider, a tgi dar la preferientscha per installar igl telegraf, e chest chi è ia cun la petta.

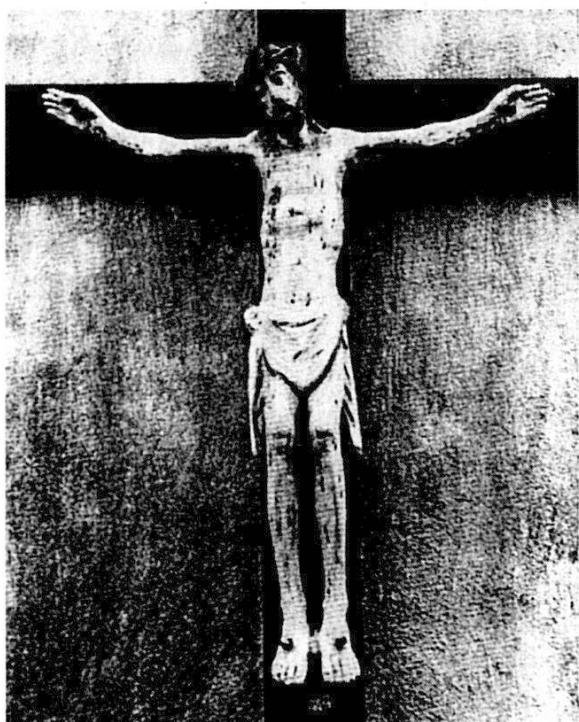
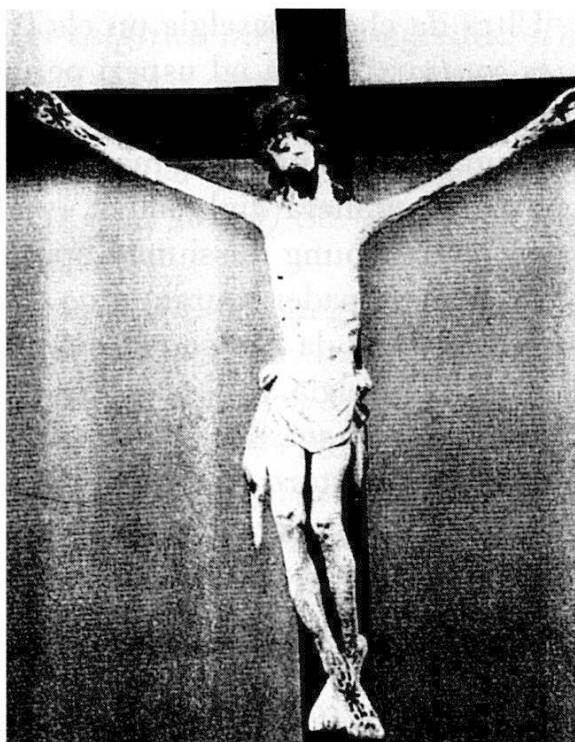
supposiziun da G. Not Spegnas⁸ era chesta tgaplotta betg «la baselgia digls Niebels da Tinizong», igls amprems ministerials (=mastrals) digl uestg, scu chegl tgi er la detga popolare pretendia. Ella era pitost ena fundaziun «da famiglia» digls de Marmels, tgi èn suandos a tshels ainten igl uffeci da ministerials episcopals, e chegl gio ca. 1340.⁸ Tgunsch on els survagnia chest post impurtant scu indemniziun per la sperdita da lour casti a Murmarera, tg'igl uestg ò piglia per sasez. Ma tgunsch er cun els esser igls sulets equals agls Niebels, pero franc betg manc or digl muteiv, perche gl tg'igl davos da lezza dinastia, Marquart de Tinnetione, è mort 1649 scu canon da la catedrala ed era damais sainza atgna descendenza. Sainza dubi on igls de Marmels er erigia la tor documentada lez mument tgi els on piglia dimora definitiva a Tinizong, schibagn tgi els pon tuttaveia er aveir surpiglia ella digls anteriours ministerials. Schi G. Not Spegnas dedutgescha da lezza brev d'indulgenza digl papa – scretga an preschientscha da 20 uestgs, damais betg angal scu ena cagna – ella seia stada igl fretg dalle bunas relaziuns digls Niebels (managea: cun chels pi ots), pò chegl gist schi bagn esser sto igl cass tar igls de Marmels, tgi lour patrung, igl uestg ò «mess aint en bung pled» tar igl papa. Forsa tant pi tgunsch, sch'igls de Marmels on sa fatg bels tar el cun biagier ena tgaplotta!

Chesta tgaplotta da s. Fluregn stueva esser manivel dalla parochiala. Chegl ins crei da saveir mussar se antras igls relicts d'en santieri cun òssadeira cattada perfign anc sot la veia digl Mot Furn.⁹ Ed ella existiva anc 1623, scu igl rapport da visitaziun da lez onn relata. Ma er ella era neida donnageda malamaintg tar la terribla arsa da 1610, tgi ò destruia la gronda part dalla vischnanca, ed er la tor digls de Marmels, digls quals igl davos representant è mort curt avant, 1596. Managea è chegl, dalla lengia principala da Conradin igl zòp, la facultad digl qual è eida ve sen la lengia sursilvana, derivanta da Gion, en frar da Conradin.¹⁰

⁸ 1338 surdat igl uestg agl «renumo bandit» Andreia de Marmels igls dretgs exclusivs d'exploitar las minas da fier segl Colm da Bovs ed an Val d'Err, uscheia tgi «fitg prubabel abitavan tsherts de Marmels gio da chel taimp a Tinizong», cf. A. GRISCH: *En curt viada tras Surses e sia istorgia*, 57.

⁹ cf. G. NOT SPEGNAS: *Tinizong*, Igl Noss Sulom 1964, 100.

¹⁰ cf. dr. A. GRISCH: *En curt viada tras Surses e sia istorgia*, 59.

Tinizong. Treis venerabels cruzifetgs: (survart sanester) igl pi vigl, da ca. 1200 (la crousch pero nova) era en'eda an tgesa-pravenda a Tinizong, oss ainten igl museum claustral a Mustér, (survart dretg) Cruzifetg da ca. 1350 ainten la baselgia da s. Mitgel a Suagnign. Igl terz er an lezza pleiv, ma ainten la baselgia da s. Martegn.
(Or da: E. Poeschel, Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden, KDdKG, tom 3).

Ultra da chella baselgia on els (v.d. *P. Francestg M. da Vigevano e sies confrars*) erigia igl uspezi per abitar, fitg cumadevel. E sur igl isch onigl fatg malager en zonn¹¹ plagn nursas, ed all'antrada da chel igl paster cun en bastung ainta mang, mussond cotras, tgi el viglia schurmager sia muntanera digls louvs, – bagn en simbol expressiv per la vigilanza er d'en bung missiunari apostolic.

Igl madem pader souranumno ò er laschea biagier 1648 ena baselgetta se sur igl crest da *Ravena* (Rona), filiala da Tinizong, lò cun dus altars. E chesta baselgia è deditgeida a s. *Linard* ed a s. *Antona avat*, er numno s. *Antieni*. Igl souranumno pader ò alloura banduno Tinizong siva d'aveir pastoro 25 onns ed è ia a sarveir a *Sovegnino* (Suagnign),¹² en li distant gist angal d'ena mes'oura, e digl qual nous niron a discorrer ainten igl endeschavel codesch sot tgapetel seis, scu li correspondent.

Dapreschaint sierva a Tinizong en prer secular e canoni dalla catedrala da Coira.¹³

Dalla remarcabla situaziun politica digl cumegn Rona vainsa gio fatg menziun ainten la curta introducziun: tgi Rona Soura, la fracziunetta segl mot, e tgi porta atgnamaintg suletta igl nom «Rona», totga politicamaintg anc adegna tar Tinizong, siva tgi ena votaziun communal digl onn 1910 ò snaea da dar independenza. Chest Rona Soura è er la part uriunda digl li. Lò stava gio digl 15avel tschentaner ena baselgetta; la consecraziun d'ena tala è stada igl onn 1444, igl patrunadi da s. Linard pero numno pir 1474. Lò era en tschert giuncher Giuli de Marmels guia da chella tgaplotta, e scu tal pudeva el

¹¹ «un seraglio», pled interessant tgi igl vocabulari modern mianc canoscha ple. El corresponda agl franzos «serail», tgi dereiva prevedibel digl terc, signifitgond lò «palaz, harem».

¹² Tenor igl *Liber Baptizatorum* ò P. Francestg battagea la davosa geda a Tinizong igls 28 schaner 1660. Ma da cò anor ò el gio sarvia Suagnign digl onn 1656 davent e vign numno scu plevant da lò gio per 1658, cf. ser CRIST. WILLI: *Die Kapuziner-Mission in romanisch Graubünden*, 98, 131. Ser Willi noda igl nom digl pader adegna cun «da Vigevano», anpe da «Vigevan» scu P. Clemente an sia lavour.

¹³ Successour da P. Francestg è sto per 3 onns P. Agostino da Montodine, assistia da 4 divers socis. 1663 ò scumanzo la curta perioda da prers seculars: ser Gion Giera Scarpatetti, 1663–91, ser Gaudenz à Porta – dalla famiglia nobla da Brinzauls, pi tard er sa numnond Schütz – 1691–1706, alloura per en mez onn 1706 ser caplon Augustin Dedual. cf. ser CRISTOFFEL WILLI: *Die Kapuziner-Mission in Rätien*.

ratrer ena dieschma digls abitants tgi tutgivan tar la baselgetta.¹⁴ Tenor igl rapport da visitaziun stava 1623 chella amprema baselgia anc, vign taxada scu «viglia e stgeira» e «cum tabulato ligneo» = cun pla-fung da lenn. Per la consecraziun digl nov ed odiern sanctuari dat er paretga l'inscripziun sur l'antrada: D.O.M 16(63) SS. Antonius Abbas et Leonardus.

Factum ègl, tgi Rona era da vigliamaintg annò adegna nia pastoro digls plevants da Tinizong. Er siva tg'igls caputschins on surpiglia chella missiun, e tgi tar la pleiv Tinizong tutgivan mademamaintg Mulegns e Sour, anfignen tg'igls ezs èn gio 1649 davantos atgnas pleivs. Chels treis furmavan anfignen 1851 ansomma er en sulet cumegn. Ed anfignen l'arrivada digls paders a Tinizong niva tant chella pleiv, scu tottas tschellas anfignen aintase Beiva pastoradas da Suagnign anor. An tot Surmeir davigl angal 6 spirituals! (Tge differenza, confronto cun p.ex. 1916, noua tg'ins dumbrava 23! Ed oz ischans betg gliunsch davent dalla situaziun scu da lez 17avel tschentaner!) 1623 era plevant a Suagnign – damais er per tschels treis – en Bartholomeus Santus (ni tenor Chr. Willi pitost: Fantus), derivant dalla diocesa da Milang e tarmess cò da cardinal Borromeus.¹⁵

Lezz'amprova da 1910 per – siva tgi tot Rona ò dastgea esser ena atgna pleiv – pudeir obtigneir er l'indipendenza politica da Tinizong, ò mano tar lungas e malamparnevlas dispettas tranter igls dus cumegn durant igls onns 1907–14.¹⁶ Pero sainza success, uscheia tg'igl effectiv cumegn politic Rona Sot, numno Rieven,¹⁷ ò anc adegna ni baselgia ni santieri sen sies agen tarragn, è loancunter siva da 1907 ena pleiv per sasez.

¹⁴ cf. ANDREIA GRISCH: *En curt viadi tras Surses e sia istorgia*, 68, er: archiv episc. mappa 22.

¹⁵ *Actas dallas visitaziuns 1623 e 1643*, archiv episcopal, tenor J. J. SIMONET: *Aus den bischöfl. Visitationsberichten von 1623 und 1643*, Bündner Monatsblatt 1916.

¹⁶ Igl decurs da chesta dispetta è descretg an numerosas actas, uscheia igl recess digl Cunsegl Grond 1911, actas digl Corpus Catholicum, an artetgels digl Freier Rätier 1909, 1911 e 1914, scu er digl Bündner Tagblatt 1911.

¹⁷ Igl nom Rieven dareiva da lò, tgi chesta sponda è propa stada en'eda «la riva, igl rieven» digl lai prehistoric, la consequenza d'ena bova giu digl Piz Sumnegn, tgi ò pluno se val ed ual cun ena farmada gigantica e furmaziun d'en grond lai. Cf. ANDREIA GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 69.

Chest Rieven è la descendenta da lez vischnanchign Livizung, tgi sa cattava da tschella vart dalla Gelgia e tgi è betg angal permanent nia mulesto digl furious ual da Tscharnoz, mabagn 1580 nia destruia d'ena gronda bova. Ed unfisos dalla permanenta mulesta antras chellas catastrofas on igls ples digl abitants sa colloco da tschella vart, segl «rieven» dalla planeira, tgi era per gronda part anc povra pale.¹⁸

Ma chella dislocaziun stò esser davantada bler pi tard; pertge sot igl rapport da P. Clemente pertutgond Mulegns ligiansa, damais anc per ca. igl onn 1700: «Quando il Padre Visitatore andò à visitar la Missione, Molini era figliale di Tinizzone, dove serviva il Padre F. M. da Vigevano, sotto la Cura del quale erano anco ROVENA, LA-VEZZON e SORR».¹⁹

Li Capuccini vanno à servire à Sovegnino²⁰

1649

Igl amprem tgi è ia a sarveir agl pievel da Suagnign è sto igl P. Francesco Maria da Vigevano dalla Provinza da Milang,²¹ «Uomo degno d'eterna memoria», (*en om dign da perpetna memorgia*). Uscheia ò chel pader surpiglia la souranumnada pleiv igl onn 1649, igls 21 da december, sen talas instantas supplicas da chest pievel dantant tg'el veva anc la pleiv da Tinizong, noua tg'el è sto 25 onns. Ed igls onns restants da sia veta anfignen sia mort²² ò el impundia an sarvetsch da Suagnign.

Cò ò el construia treis baselgias, egna, tgi è la parochiala²³ deditgeida all'Immaculata Concepziun da Maria Virgina, cun treis altars. Ma cun

¹⁸ cf. ANDREIA GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 66–68. El menziunescha er las detgas tgi existan anc sur digls davos abitants da Livizung. Dalla gronda bova rapporta er ena paretga autentica digl taimp: igl pittour e cronist HANS ARDÜSER an sia Cronica Retica pertutgond igls evenimaints digl onn 1580, cf. surlonder er G. P. THÖNI: *Surmeir anturn 1600*, Igl Noss Sulom 1976, 54.

¹⁹ P. CLEMENTE: *Istoria delle Missioni*, 217.

²⁰ Libro Decimo, Capitolo sesto, 427 e cont.

²¹ Pertutgond P. Francestg cf. l. part, anotaziun 32.

²² P. Francestg è mort ils 11 zarcladour 1692 cun 87 onns, siva esser sto durant 58 onns missiunari an Rezia. cf. NECR. MISS. e ser CRISTOFFEL WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, 191.

²³ «la Matrice», la mamma.

la construcziun da chella ins veva gio scumanzo avant la sia arrivada: egna a s. Mitgel ed en'otra a s. Martegn,²⁴ tottas dus cun treis altars. Mademaintg ò er el scu para erigia ena bela tgesa ni uspezi, cun ageid digl cumegn, la quala sarviro per adegna d'albiert agls caputschins, scu chegl ò gio sa musso.²⁵

Suagnign: La parochiala, baselgia da Nossadonna «igl gioven» digls treis bels sanctuaris. Schibagn burmaintg ligiu sen la sola dalla val, è er chel nia tschanto sen en crest pitost dominant (tenor carta da vista pi viglia).

²⁴ S. Mitgel è nia biagia ca. 1663, damais avant s. Martegn, noua tgi la consecraziun è stada 1677.

²⁵ cf. igl documaint numno pi tard. «Els (da Suagnign) giaveischan da sot directiva digls paders eriger (per els) ena tgesa manivel dalla baselgia.» Cf. ser CRIST. WILLI; *Die Kapuziner-Mission*, 97.

Betg digltot clers èn igls veirs fatgs, schi P. Clemente screiva, sies confrar P. Francestg «vegia biagia a Suagnign treis baselgias, egn seia gio stada scumanzada avant». Chegl era daveiras uscheia: Scumanzo a biagier la baselgia da Nossadonna igl onn 1632 sot igl plevant P. Gion Crysostomus Guccius, Ord. Min. Reg., nateiv digl Mesoc, damais er betg en caputschin. E fittada è ella stada pir 1643. «Tgapibel, tgi las lavours gevan plang anavant, essend la populaziun da nossa pleiv decimada (per 360 persungas!) antras la pesta sen la mesadad», screiva Bonifaci Plaz.²⁶ Oramai è chest pader sto plevant durant igl biagier; ma sainza dubi on igls caputschins, tgi gidavan or ainten la pastoraziun da Tinizong anor, contribuia lour part. Ma surpiglia la pleiv Suagnign on els pir igl december 1649, curtgi igl plevant dr. Gion Walthier uriund d'Alvagni, sto cò da 1641-49, ò banduno banduno igl li.²⁶

Tgi Suagnign ò bagnbod cuntanschia impurtanza gio perveia da sia dimensiun, glez sa lascha gio dedutgier or da chegl, tgi la vischnanca sa cumpona da treis complexs: Sur Curt, Sot Curt e s. Martegn, er numno Surtouf. L'impurtanza gronda veva anfignen igl 16avel tschentaner chesta vart sanestra dalla Gelgia, tgi dumbrava igls blers abitants, – forse er percheigl tgi lò passava tgunsch gio la veia da communicaziun romana tranter Riom e Surgôt.²⁷ Manevel dalla tgesa digls Plaz (datada da 1581) «stueva tenor tradiziun esser stada la tga digl plevant, pertge anc 1606 stava chel a s. Martegn, essend lez anc la parochiala da Suagnign. Scu para niva anturn 1525 la plebaneia da Suagnign perfign pastorada d'en plevant, d'en vicari e da treis caplons, egn da s. Rosa, egn da s. Bistiang ed egn da s. Mitgel.²⁸

²⁶ BONIFACI, PLAZ: *La venerabla baselgia da Nossadonna a Savognin*, Igl Noss Sulom 1944, 17, 18.

²⁷ TENOR BONIFACI, PLAZ: *Suagnign e la viglia culegna episcopala*, Igl Noss Sulom 1931, 26.

²⁸ cf. anotaziun 26. ER: ANDREIA GRISCH: *En curt viadi tras Surses*, 37. 27 ed *Urbar digl tgapetelatedral* 64.

Amprema menziun da s. Martegn 1370, scu possess digl tgapetel cathedral.²⁹ 1486 è neida consecrada ena nova baselgia. Chesta baselgia dalla fegn dalla gotica era – tenor igl rapport da visitaziun da 1623 – digltottafatg an arviout, veva en tabernachel gotic ainten la miraglia da vart digl evangeli ed en altar gotic cun alas. Betg tots igls relicts gotics digl vigl s. Martegn èn ias a perder: dus statuas da lez altar, s. Peder e s. Pol, an lagn, orneschan anc oz dretg e sanester igl altar ainten la baselgia da Nossadonna.²⁸

A s. Martegn sez èn perfign conservadas pardetgas anc bler pi viglias: segl «spazzatgà», damais sur igl plafung, è visibla la miraglia dallas dus dulzadas sessom digl (tgunsch pi ampren) clutger romanico cun las dus belas fanestras cun lour artg schi tipic. Chels relicts èn nias biagias ainten igl meir dalla baselgia nova, dantant scu igl nov clutger è nia plazzo sen tschella cantunada digl sanctuari. Ma igl artefact gotic igl pi remarcabel è bagn igl bellezza cruzifetg sot igl artg digl chor; el datescha da ca. 1350.³⁰

Er s. Mitgel è da respectabla tradiziun e vigliadetna. La part giudem digl clutger datescha aglmanc digl taimp medieval, schi betg perfign digl romanico.³⁰ Puspe è igl rapport da visitaziun da 1623 ena preziosa pardetga. El dei: Cò seia anc la viglia baselgia gotica, igl chor an arviout, igl plafung sur la nav an lenn. Altar gotic intaglea cun statuas da Maria, s. Mitgel e s. Anna. E la baselgia vegia tot las plenipotenzas parochialas (= insigniae parochialia). Pero seia ella stgeira ed umida.³¹

Er a s. Mitgel on extgavaziuns digls onns 1960 catto igls fundaments d'ena baselgetta anc pi viglia tgi chella, ena «sala» d'angal 5x9m, cun apsis scu tar s. Cosmas a Mon, damais igl madem tip scu las pi bleras «carolingas». Remarcabel n'è betg angal chegl. Fragments da pitturas cattadas mossan perfign ve sen en uriund patrozini

²⁹ E. POESCHEL: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom 3, Savognin.

Cò vainsa egn digls deplorabels mussamaints, quant «donn» tgi la bagnmanageda premura digls caputschins, da leir dar agl pievel belas baselgias novas, ò er caschuno cun dismetter tants artefacts digl art gotic.

³⁰ E. POESCHEL: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom 3, Savognin.

³¹ Documaint ainten igl archiv episcopal.

da s. Margreata. E daple, tgi a s. Mitgel igl è durant blers tschenta-ners sto igl santieri dalla pleiv, sliia se pir 1911.³² Ena preziousadad per sasez è er cò igl squasi exact madem cruzifetg sot igl artg digl chor, er chel an lenn-schember, madema execuziun e l'ovra d'en artist indigen, fatg ca. 1350, oramai mecta franc er digl madem artist.

Tenor igls fatgs istorics numnos se cò pò s. Mitgel damais esser dalla madema vigliadetna scu s. Martegn, chegl tgi gio E. Poeschel ò smino.³³ Er las dus novas an chels lis varieschan betg bler pertutgond igl onn da construcziun: s. Mitgel anturn 1660, s. Martegn anturn 1685. Consecraziuns 1663 e 1686. Uriundamaintg veva s. Mitgel divers dretgs specials: conservar igl Sontgissim, igl crap da batten ed igl santieri.³⁸

La premura da P. Francestg M. da Vigevano, sch'ins risguarda igls strapatschs per planisaziun, angaschamaint d'architects, pittours e manuals e betg manc l'execuziun e zont la finanziaziun da tants novs sanctuaris, vign betg per navot numnada adegna puspe digl autour P. Clemente, «di sacrificarsi per la fede». Mussamaint eclatant è er igl angaschamaint per la pleiv Suagnign: dus baselgias novas, e gronda contribuziun ve dalla terza, la posterioura parochiala.

*Chesta baselgia da Nossadonna ò nigna precedenza gotica, ma pò esser ena paretga tot aparti per evenimaints digl taimp, uscheia per igls sacrifecis tg'igls noss pardavants purtavan per eriger lour sanctuaris. Pertutgond igls evenimaints an connex cun l'erecziun da chesta baselgia ans ò noss amei ed istorgiograf local, scolast Bonifaci Plaz (1906–1961) compilo ena preziosa labour.*³⁴

*Dantant scu per igls 100 onns tranter 1525 e 1620 ins catta nudo betg en sulet plevant a Suagnign – en ulteriour mussamaint per la mancanza generala da tals – cumpara 1623 en Bartholomeo Santus,*³⁵

³² A. SONDER: *Kirchen und Kapellen an der Julieroute*, 113.

³³ cf. anotaziun 30.

³⁴ BONIFACI, PLAZ: *La venerabla baselgia da Nossadonna a Savognin*, Igl Noss Sulom 1944, 16.

³⁵ Ser CRIST. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, 97: «Igl nom ainten igl codesch dalla pleiv stò pitost neir ligia cun en F, damais scu Fantus.»

derivant da Bregunzio, diocesa da Milang. Ad el ò Suagnign d'an-graztger ensatge tot aparti: tgi a cò igls codeschs digls battens, da lètgs e mortoris scumainzan gio 1623, schi bod scu schiglio suletta-maintg a Müstair.³⁶

Ma gio en onn sessour cumpara scu plevant igl ampren pader, pero betg en caputschin: P. Peder de Jegu (forsa da liger «de Jesù?»), digl urden digls Minorits. Per el ins sainta anc oters noms, uscheia de Dinando (da Dinant?) e de Fremeux. Percheigl pò el perfign esser sto en Franzos u dalla Belgia. Gio 1624, è el turno an sia patria.³⁷

Suagnign era betg ena leva pleiv, e tgi stueva «neir fatg enpo urden» mossa gio la preteisa da P. Francestg: igls guias-baselgia duessan neir reeligias mintga dus onns e ston mintg'onn dar rendachint. E zont an connex cun Suagnign, tgi festivescha «purdananza» gist an treis baselgias, sa fetscha valeir anc en oter discomet: tar chella festa vignan dapartot ansemen tots igls plevants dalla regiun, e cotras tralaschan els igl sarvetsch divin digl agen li. Pigl futur è chegl scumando!

Igl mument dalla consecraziun dalla baselgia da Nossadonna (1643) ègl er nia mido la stipulaziun da 1606 pertutgond igls sarvetschs divins, e chegl uscheia.³⁸

A Nossadonna: Venderde Sontg, Glindesde Pasca, Tschuntgesmas, Soncuncrest, Nadal, Unfans – innocents, e tottas festas da Nossadonna.

A s. Martegn: Pasca, Bunmang, Dum. da Palmas, Sonda Sontga, Anzainzas, Glindesde Tschuntgesmas, ss. Trinitad, Numnasontga, Nadalnotg, s. Gion Evangelist. En mussamaint, tge impurtanza tgi s. Martegn veva anc!

³⁶ Ins dastga supponer, tgi igl manar codeschs dalla pleiv ò dapartot scumanzo lez mument, tg'igls paders on surpiglia chella, uscheia a Lantsch 1627, a Sour p.ex. scu-mainzan els pir 1683.

³⁷ El vign perfign tignia per derivant dalla Britannia, – chegl tgi pudess pitost esser managea la Bretagne an Frantscha, cf. J. J. SIMONET: *Die katholische Weltgeistlichkeit Graubündens*.

³⁸ Rapports dalla visitaziun da 1623 e 1643., archiv episcopal.

*A s. Mitgel: Bunea, Gievgia Sontga, Marde siva Pasca e
Tschuntgesmas, la sagonda messa da Nadal.
Las dumengias: 3 gedas a s. Martegn, 2 a Nossadonna e 2 a s. Mitgel.*

*Gio chel «urden digls sarvetschs divins» documentescha, quant fala-
tschousa tgi la pleiv Suagnign pudeva esser.*

*En maletg, tar tge tot tgi gl'era necessari «da far urden» sa resulte-
scha er or digl fatg, tgi lez onn 1643 èn nias cresmos betg manc da 226
persungas. Sen ena populaziun da bung 300 olmas eran franc blers da
chels gio carschias!*

*I sa lascha navot absolut excluder, tgi er l'erecziun dalla baselgia
da Nossadonna a Suagnign vo – aglmanc per part – anavos sen en vut
fatg digl pievel. Ins stò numnadamaintg trer an consideraziun igl
suandont: Igl era igls onns dalla bagn pi sgarschevla pesta, tgi gl'ò
ansomma do tar nous. Scumanzond igl settember 1629 (scu para a
s. Mitgel) ò ella angal an dus meis raffo davent 232 persungas. E per
citar scu tgi stat scretg: «Igl onn digl saleit 1629, igls 18 d'otgover, fò
cun inspiraziun divina P. Peder la proposta agl cumegn Suagnign
d'eriger ena nova baselgia an onour dall'Immaculada Concepziun ...»³⁹*

Lagn ossa pero cuntinuar cun igl rachint tenor P. Clemente:

Las intensivas fadeias ed igl bagn fatg antras igl operar da chest pa-
der – (anc adegna i sa tratta da P. Francestg M. da Vigevano) – an 58
onns ainten la missiun èn usche gronds, tenor chegl tgi nous cattagn
nudo, tg'ins pò strousch creir. El ò pero confesso cun atgna bucca, tgi
ad el ainta mang («nelle sue mani») i vegian ple tgi 50 eretics revoco
l'eresia («abjurato l'Eresia»). Ainten igls divers lis, noua tgi el era sto,
veva el catto igl pievel «ignorantissimo» ainten lass tgossas da cardien-
tscha, e chegl talveisa, tgi pacs, ea, squasi nign saveva ni far igl segn
dalla sontga crousch ni deir igl babnoss, igls diesch cumondamaints, ed
anc otras mancanzas, scu tgi gl'è nia descretg an blers oters lis.

Per trer la gliout or dalla stgiradetna dall'ignoranza⁴⁰ pradgeva el du-
rant igl onn betg angal da mintga festa, ma digl taimp da curesma

³⁹ BONIFACI, PLAZ: *La venerabla baselgia da Nossadonna*, Igl Noss Sulom 1944, 17.

⁴⁰ «Per cavar i popoli dalla tenebra dell'ignoranza».

mintga de; ed adegna sa tigniva el ve d'en cuntign («un soggetto») tg'el tigniva per necessari. Uscheia trattava el en'eda digls sontgs sacramaints, en'otr'eda digls 10 cumondamaints, alloura digl simbol apostolic («del Simbolo Apostolico»??), e themas sumigliants, cun igls quals el niva d'illuminar las olmas digls auditours cun la gleisch dalla verdad. Veir ègl bagn, tgi chi e lò el veva da far cun gliout «da testa deira» e figias sen lour persvasiun,⁴¹ ma el ò mai pers la fidanza ainten Dia, tgi lez magna la tgossa an bagn.

El ò instituia cò la Cumpagneia digl Sontgissim Sacramaint, ò piglia se («scretg aint») bleras persungas da l'egn scu da l'oter sex (v.d. omens scu femnas) ainten igl urden dalla Terza Regla digl pader s. Francestg, las qualas veivan tenor igl vut da castiudad, renuvond chel onn per onn.

Finalmaintg, igl onn 1692, igls 11 da zarcladour, cargea da daples maretts tgi onns, avend cuntanschia la vigliadetna d'88 onns, ò el randia sia olma agl sies creatour, gnond tignia per en sontg,⁴² accompagnea alla fossa d'en pievelung e per cordoli general, uscheia tgi pareva, i seia mort igl bab da tots. Ed ordvart ventirevel sa chintava mintgign tgi ò dastgea esser an possess u d'ena scrotta digl sies vistgia, ni d'en'otra tgossa stada duvrada dad el.

La sepultura è neida fatga d'ena rotschada da spirituals,⁴³ betg angal da caputschins, ma er da prers e digls urdens digls souradescretgs,⁴⁴ tgi on tots canto solemnamaintg igl uffeci, e chegl uscheia, tgi schi el (igl defunct) è er sto mort cun igl corp, el veiva anavant ainten la ragurdientscha e niro a veiver per adegna ainten la memorgia digls posteriours (igls descendents), gist scu chegl tgi speragn tg'el veiva glorious an tschiel.

Ossa, pertutgond igl ospizi da chel li, duess ins saveir, tg'igl pievel da Suagnign desiderava schi fitg da tigneur cò per adegna igls caputschins, e perche gl ins ò sa cunvignia da biagier per els igl numno ospizi, tgi duess rastar sies an perpeten,⁴⁵ scu in pò piglier igl migler or digl screi-

⁴¹ «Alcuna volta trovava persone ostinate e fisse in loro parere».

⁴² «Con fama di Santità»

⁴³ «Da una moltitudine de Sacerdoti».

⁴⁴ Cun «le Compagnie di sopradiscrete» ègl managea las Confraternitads digl ss. Sacramaint e digl Terz Urden da s. Francestg.

⁴⁵ «Che fosse perpetuo per essi».

ver suandont, retratg digl original autentic de verbo ad verbum, e tgi sa cloma scu suonda:⁴⁶

Riom: La bela baselgia da s. Lurintg, cun igl clutger «venezian». Regorda la rudela orva ve digl clutger, tgi Riom veva scu sulet en'oura-baselgia gio avant l'arrivada digls caputschins? Ena remarcablada è bagn er igl cot anc sur la crousch-clutger. El è usito tar igls refurmos, ma è da vigliamaintg annò simbol dalla restizanza.

⁴⁶ Tenor la translaziun dada ainten CRIST. WILLI: *Die Kapuziner-Mission in Rätien*, 97.

In Nomine Domini

A tots chels tgi ligian u saintan liger seigl paleso, tgi igl meis da december digl onn 1649, cura tg'igl plevant da Suagnign è ia utro, l'onorevla e ludevla radunanza communalà ò sa cunsiglia perveia digl pladeir en nov plevant. Tignond chint digl fatg, tgi igls paders caputschins a Tinizong on do se la pastoraziun agls Mulegns e tgi els pudessan, gaztga alla schi pitschna distanza, franc er sarveir a nossa pleiv Suagnign, ò igl cumegn antras igls sies suprastants laschea supplitgier instantamaintg igl Reverendissim Monsi-gnour Uestg da Coira, Johannes Flugli, tg'el viglia lascher els a cò. Els gia-veischan da, sot directiva digls numnos paders, eriger per els ena tgesa ma-nevel dalla baselgia dalla Immaculada Concepciun...

*Chegl è gist angal l'introducziun digl documaint, tgi cumpeglia
squasi dus paginas digl codesch. D'interess èn forse anc las persunali-
tads tgi on stuia approbar la cunvagnientscha:*

«Huic conventioni iussu Illustrissimi Episcopi factae, accessit etiam auctoritas Illustrissimorum, ac Reverendissimorum D. D. Caroli Caraffae anno 1654, et Federici Borromaei anno 1655, Nunciorum Apostolicorum in Rhaetia etc. qui ambo illam approbarunt, et confirmarunt, expressius declarantes»:

*tgi vignan surdos ad els igls dretgs e la proprietad
digl ospizi e digl iert scu possess da lour communitad.*⁴⁷

Di Reams, Conter e Presanz⁴⁸

1639

La communitad da Riom e da Cunter è, siva d'aveir fatg la sagonda istanza agl prefect per survagneir igls caputschins per la tgeira spiri-tuala da lour olmas, finalmaintg neida consolada igl onn 1638. Dantant èn nias destinos igls paders *Steffano da Gubbio* scu predicatour e *P. Domenico da Monte Leone*, derivant dalla provinza dall'Umbria, sacer-dot.⁴⁹

⁴⁷ P. CLEMENTE: *Istoria delle Missioni*, 429.

⁴⁸ Libro Sesto, Capitolo Sesto 219.

⁴⁹ Pertutgond l'interessanta differenziaziun da funcziun tranter «predicatour» e «sacer-dot» cf. l'amprema part sot anotaziun 16, an Annalas 1996, 163. Er ser C. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, introd. IV.

Cunter pero è filiala da Riom, noua tgi, per regola, treis caputschins on lour dimora. Egn da chels vo mintga dumengia a Cunter a sarveir cun la messa, predgia, dat dutregna e festivescha las vespras ed otras funcziuns spiritualas, scu deir igl rusari, las litaneias ed otras devoziuns sumigliantas, tgi fon sa rimnar igl pievel ainten baselgia.⁵⁰

Siva digls rapports pertutgond igls Mulegns ò P. Clemente mai ple «lamanto» dallas deplorablas relaziuns segl camp religious. El so naturalmaintg er betg anc citar cò tgossas tgi en oter perscrutader da pi tard ò catto, P. Rocco.⁵¹ Chel so da relatar, tgi er a Riom nign veva ple grond interess per la baselgia e premura per fatgs da religiun. Pertge «Mianc angal per igl damagler on els lia acceptar igl P. Dio-dato, tgi leva gidar or, 1631, gnond se da Tumegl, anfignen tgi ves-san puspe en plevant».⁵¹ Ed igl amprem pader rivo cò vegia rachinto d'aveir catto chella pleiv an schletas relaziuns e malissimamaintg administrada. Igls bagns an possess da baselgia e plebaneia eran per gronda part usurpos, v.d. tschifs davent da privats, ed ainten baselgia senza mantgeva perfign igl tabernachel.⁵²

Tgi so, schi la detga existenta sa referescha tuttegna pitost a chest amprem taimp digls caputschins a Riom, e betg «agls davos paders», – er schi dus tgossas èn mecta contradictorias, numnadamaintg, tgi – tenor P. Clemente – d'ena vart chels da Riom vegian gia ruia e suppli-tgia talmaintg igl prefect digl urden d'igls tarmetter igls paders, – da l'otra on chels gio siva angal 6 onns puspe fatg igl pentel, chegl tgi è franc adegna angal capito sot extrem sforz.⁵³ Tg'igls paders fissan nias scatscheas, scu la detga rachinta. Chella vo uscheia:

⁵⁰ Schi P. Clemente discorra da «treis caputschins», corresponda chegl pir per siva da 1647, pertge digls 1638 anfignen 1644 èn numnos per Riom angal P. Stefano scu plevant e P. Domenico scu soci, damais gidanter, cf. CRIST. WILLI 76.

Cun chesta curta introducziun calan cò las indicaziuns per Riom, continueschan pero sporadic pi tard.

⁵¹ P. ROCCO DA CESINALE: *Storia delle Missioni dei Cappuccini*, tom II, Roma, tipografia Barbera, 1872, p.ex. 188.

⁵² Cito tenor ANDREIA GRISCH: *En curt viadi tras Surses*, 29.

⁵³ cf. igls fatgs rachintos per Beiva.

Igls davos paders seian nias scaztgeas da Riom. Commembers d'ena tscherta famiglia, tgi sa numnava «Bretgers», duessan aveir catschea els giuador da vischnanca largiond siva crappa.

Trattos an schi miserabla moda vegian igls paders predetg alla vischnanca treis grondas disgraztgas, tranter chellas egna perveia dall'ava ed egna causa digl fi. Per preservar la vischnanca dalla disgraztga antras ava – la cala ins tameva no digl ual tgi corra tras Riom – vegian las femnas piglia se per vut da recitar mintga seira da rusari las litaneias tar tots igls sontgs, chegl tgi davainta anc adegna.⁵⁴

Per deir anc en'eda: tgi so bagn, sch'igls paders èn alloura tuttegna betg stos talveisa bagnvias a tots, percheigl tgi els on – cattond er cò la pleiv administrada schi mal – surtot stuia pruar da rabagler no puspe igls bagns tgi tutgivan a baselgia e pleiv? Ins ò angal da liger igl protocol tschanto se 1697 da P. Marco da Bione cun occasiun d'ena revisiun digl rodel digls numnos bagns, sto fatg – finalmaintg! – 1682 digl sies antecessour P. Paolo d'Agnosegno. Per «far urden» en'eda e fixar «per an perpeten», quant tgi mintga casada debitescha alla baselgia u an crenas pantg u an bloztgers e ranschs, scu er, tge flatgs tgi seian stos mess da mintg'affitader scu siertad per chellas taglias. E per gio dar a tot la duevla peisa on las persungas las pi reputadas gia da sottascreiver, uscheia:

Io, Gio:(vanni) Simeon Frisch, Landvogt di Sorset, Come Vicino di Riambs, Confermo in Supra

Ich, Johannes Bonifacy v. Marmels, als Kirchenvogt auch im Namen aller Kirchenvögt

Ich, Jacob Walthier, derzeit amma(n) daselbst, beschein auch im namen der ganzen ge:(meinde)⁵⁵

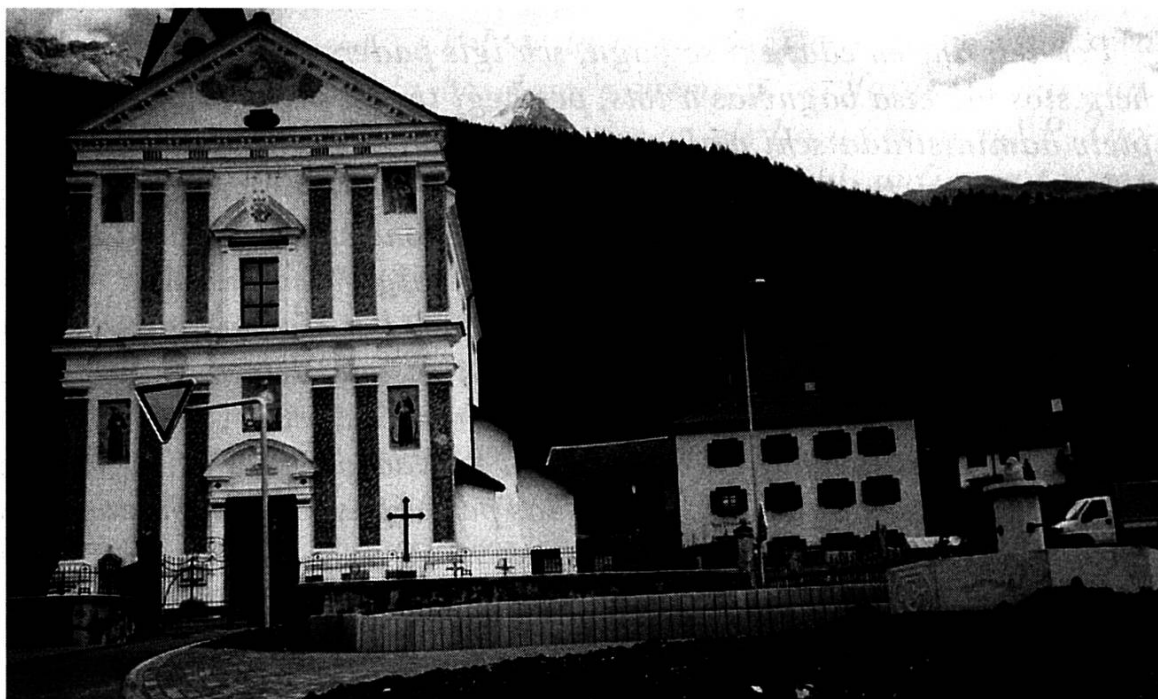
Igl soura cito è tot chegl tgi P. Clemente rachinta da Riom. Siva rapporta el – er dèt g pac – dallas filialas Cunter e Parsonz, tar las

⁵⁴ ANDREIA STEIER: *En curt viada tras Surses*, 29. Tenor deir da vaschigns da Riom ò igl usit existia anfignen aint per igls onns 1970.

⁵⁵ *Urbarium ecclesiae parochialis s. Laurentij ac Parochiae Reamensis*, 1697, archiv parochial Riom. Cf. er G. PEDER THÖNI: *Tgasper Frisch, igl erox da Ses*, Igl Noss Sulom 1989, 152–154, pertutgond igl possess da schaschant e dallas sierezzas sottamesas alla baselgia.

qualas nous turnagn pi tard. Ma da Riom ins canoscha en munt interessantas tgossas, zont cun ans refereir sen en passus dall'istorgia da P. Clemente:

Ma turnond puspe tar Riom, Parsonz e Cunter: an mintgign da chels lis on igls caputschins biagia da fundamaint anse ena bellezza baselgia e furnia per ellas fitg bela paramainta ecclesiastica.

Cunter: Fatscheda dalla baselgia da s. Carlo Borromeo, pi agl fons la tgesa-pravenda. Gist vign fatg da nov la piazza davant baselgia, cun ena bela truasch octagonal. Dretg da chella stavan l'amprema baselgia ed igl santiera. (Foto gpt)

Piglveir, cun raschung dastga P. Clemente remartger chegl. E ple tgi santign chest «hanno fabbricato una nuova chiesa», e daplè tg'ins vign betg or digl smarvegl, tge tgi stat davos chels simpels plets, – ena nundetga premura da chels paders per dar agl pievel – tgi era tenor notizas digl taimp sainza dubi «sotnutria» an fatgs religious – betg angal nov anim antras igl pled pradgea, mabagn er sanctuaris tgi animavan el tar devoziun e fervenza. Er schi cotras (chegl tgi vagn gio detg sot anotaziun 29) els on an tot bagnmanager destruia bietgs or da epocas d'en stil tgi vess oz inappreziabla valeta artistica ed isto-

rica. Chegl è zont er sto igl cass tar Riom. Tgunsch era er lò la baselgia mengia pitschna per ena populaziun da 200 olmas (Parsonz 80 e Cunter 98), scu sa cloman las indicaziuns digl amprem pader nia cò, P. Stefano da Gubbio.

Ea, vigls e venerabels relicts davigl zont an chesta «Villa Riamio» numnada gio ainten igl urbar caroling scu center dall'administraziun fiscala regiunala digl imperi, chegl tgi el è er rasto sot igl domini digl uestg (siva da 1258). Surses tutgiva tigl ministeri Impitinis (Mistail), cun il center Riom, tgi veva en'atgna baselgia,⁵⁶ possess digls rètgs Germans, tgi on mintgamai surdo l'administraziun a lour vasalls tratgs notiers, uscheia er agls signours de Wangen no digl Tirol, tgi vessan d'aveir erigia igl maiestous casti da Riom.⁵⁷

Tgunsch era Riom ansomma la baselgia centrala dalla vallada, e betg Mistail, scu chegl vign pretendia.⁵⁸ Interessant pogl esser, tgi documaints rapportan gist da dus consecraziuns da nov, uscheia 1461 e 1493, damais tgi ena nova baselgia – e chegl sainza dubi ena gotica scu Salouf e Stierva – è neida construeida an dus etappas. Puspe è lez rapport da visitaziun da 1643 ena preziosa pardetga, inditgond, tge bietgs tgi existivan avant «la destrucziun» antras igls caputschins. Cò santignsa, tgi s. Lurintg seia trasatras an arviout, vegia en tabernachel gotic ainten igl meir ed en clutger cun dus sains. Anc en'otra raritad: en'oura ve digl clutger, chegl tgi detta angal a Savognin, a Farrera ed egnà an Surselva. Daple davigl cò anc 1864 en sains cugl millesim 1414 ed ena stgaffa da 150l. Gio allontano e ramplazzo antras en nov era tar la visitaziun da 1643⁵⁹ igl altar gotic cun alas e nia

⁵⁶ Cod. Dipl. I, 299.

⁵⁷ Nagliour stattigl pero documento, tgi igls conts de Wangen vegian biagia igl casti! E l'amprema menziun da chel cattainsa pir 1258, cura tgi chels on vandia casti e possess a Riom ed utro ainten la val agl uestg Heinrich III. da Coira. cf. p.ex. A. v. CASTELMUR: *Burgen und Schlösser des Kts. Graubünden*, 1944, 43, er p.ex. E. POESCHEL: *Burgenbuch*.

⁵⁸ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom 3, 226.

⁵⁹ Tenor igls rapports da visitaziun avantmang è Surmeir nia visito digls delegos digl uestg 1623, 1643, 1710, 1763 e 1802, cf. J. J. SIMONET: *Aus den bischöfl. Visitationsberichten von 1623 und 1643*, Bündner Monatsblatt 1916.

pandia ve dalla pare davos igl nov. Tar la construcziun dalla baselgia nova (1676) è el nia mess oradem ve dalla pare da vart cunter seira. Cun biagier aint 1810 la lobgia ed igl orgel ins ò deponia igl altar an tga pravenda e las statuas per part ainten en cantung sen lobgia. 1856 è tot nia vandia, ma noua tgi sa catta oz n'è betg ancunaschaint.⁶⁰

Graztga agl numno rapport ins so anc oz, tge statuas tgi ornavan igl altar gotic, numnadamaintg 5: Maria, s. Lurintg, s. Niclo e dus sontgas Purschelas. Sen las alas erigl malagea s. Fluregn, s. Margreta ni M. Magdalena e s. Barbara. Davos sen altar ed alas la scena ainten igl iert Gethsemane. Preziosa infurmaziun dava zont l'inscripziun sen igl pe digl edifeci:

*Anno millesimo quingentesimo me fecit
Yvo dictus strigel in meming(n) imperiali*

Damais en altar digl pi renumo sculptour svobes! Chel vess oz ena valeta nuncalculabla!

Scu dapertot utro on igls paders er introduia cò «gidanters» per la pastoraziun, uscheia surtot en caloster. Ma scu impiego dalla baselgia i vign a Riom perfign gio numno er en scolast, schizont per nom: Daniel Bonifatius. E scu tgi para vign chel apprezia betg pac, pertge tiers abitaziun e lenna rateira el digls paders en salari da 100 fl (ranschs) e vetiers anc 50 digl cumegn. Damais ena vischnanca ordvart progressiva per lez taimp.⁶¹

Pertutgond igls calosters santignsa ansomma tgossas interessantas ainten chest rapport. Da chel «amploster» da Beiva relatan gio igls paders sez.⁶² Ma gist da lò son igls visitaders da chintar igl pi bler: El sa

⁶⁰ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom 3. E vandia a Winterthur è el er mai nia, cf. J. J. SIMONET 33.

⁶¹ Scu tgi gl'era ena excepziun d'aveir ena scola aint igl li, e quant stgers tg'igls scolasts eran, per glez stat scu exaimpel Hans Ardüser, tgi ò en taimp er fatg scola a Suagnign, siva a Lantsch, per alloura sa casar a Tusang. Perfign aint da Stierva, e damais er digl antier ulteriour conturn, nivan giuvenots tar el a scola. Cf. G. P. THÖNI: *Surmeir anturn igls 1600, sur da veta ed operar da Ardüser.*

⁶² cf. l'amprema part sot Beiva.

noma Giovanni Lazar e para dad esser renumo perveia dalla sia grossa antrada. Bod ainten l'antiera val ò el debitours: igls signours de Salis da Bargiaglia on da furneir ad el da mez settember 2 rupps pantg⁶³ ed anc 2 fl. an daner. Gudintg Grisch da Beiva debitescha ad el annualmaintg 1 crunga, Stefan Polter (tgunsch Poltera) da Stalveder 1/2 fl. Da chels da Riom e da Cunter survign el 2 curtangas grang, perfign da Casti eгна.

Tgi tgi è chel mument 1623 caloster a Riom santignsa betg; a Sua-nign loancunter seia igl Jeri de Ca Clara gio 12 onns an sarvetsch, e schi el fetscha chegl anavant an urden possa el star 18 onns.

Digl caloster da Tinizong ò igl pader da lò scu para sa lamanto tal-maintg, tg'ins ò tot amblido d'inditgier igl nom ed oters detagls.

Ma scu vessan igls calosters – aglmanc tscherts – savia esser oter, sch'ins sainta er tgossas stravagantas digls prers sezs, lour superiours! E vessigl oramai savia esser miglers tgi chegl tg'el era igl antier pievel? An chel gro ins viglia remartger chegl tgi P. Clemente screiva da lez prer «ignorantissimo» tgi veva pastoro onns or Salouf e Parsonz, e quant «ignorant» an fatgs religious tg'igls paders vevan catto igl pievel an tots chels lis.⁶⁴

Surpiglia tg'igls paders on gia la tgeira da chesta vegna spirituala, onigl la cattada plagna spegnas d'errours causa d'ena grondissima ignoranza ainten tot. Pertge radunond igl pievel per instrueir el ainten igls fatgs rudimentars dalla dutregna cristiana, onigl strousch catto egn sulet, tgi vess savia far igl segn dalla crousch, ni vess savia numnar se igls cumondamaints da nossa sontga religiun. Pertge, siond stos lung taimp sainza plevant e cun alloura anc aveir tals scu igl numno, («ignorantissimo») – tge vessigl uscheia er savia amprender?

Pero erigl dètg lev da manar chel pievelet, siond da buna pasta e tots catolics. Uscheia tgi applitgond lour usitada diligenza, igls paders on reuschia da rabagler el tar ena veta da zont gronda perfecziun («di

⁶³ 1 rupp era anturn igl onn 1850 ca. 8,3 kg.

⁶⁴ P. CLEMENTE: *Istoria delle Missioni*, 220 e 221. Rachinto sot Parsonz e Salouf e tgi vala oramai per tottas treis, resp. quatter pleivs.

somma integrità»). Igls mattatschs bagn instruias ainten las verdads spiritualas surpeglian sarvetschs ainten baselgia, noua tg'ins cattava avant betg en sulet, tgi vess sarvia sarveir dalla messa. Igls carschias frequaintan diligentamaintg la baselgia ed igls sontgs sacramaints. Ansomma ò tot sa mido talmaintg an bagn, siva tgi tot (*la gliout*) exequescha chellas acziuns da pietad cristiana, scu ellas èn descretgas ainten igl amprem codesch, quart tgapetel.

*Tgi la situaziun sen tarragn religious ò planget propa sa migliuro, glez sa resultescha er or da pitschens detagls menziunos, p.ex.: tgi ossa (1643) i detta gio 10 spirituals ainten la regiun, anstagls da 6 scu anc menziuno 1623.*⁶⁵

Er angal pitschnas midadas organisatoricas on magari contribuia ad ena migliuraziun, uscheia cun piglier davent a Salouf la pastora-ziun da Parsonz e liier chella cun Riom. Strousch influenza on gia pi pitschnas midadas, p.ex. da manar aint a Riom e Suagnign «la moda talianga» da pender la gleisch perpetna ainten igl artg digl arviout, e betg ple tenor «la moda tudestga» d'ena vart digl tabernachel ainten igl meir.

*Sch'igl P. Clemente reparta en lod er agls Riomers, vala chel navot usche absolut. Pertge anvers igl uestg, siva da 1258⁶⁶ patrung politic dalla Tera Surses e dad els, onigl magari sa musso scu subdits da dus fatschas. An tottas dus funcziuns, scu uestg e scu regent politic, veva chel a cò dretgs tgi tangevan betg angal la cuminanza antiera, mabagn er igl singul. Uscheia anfignen 1308 igl dretg da metter el igl plevant, la schinumnada collatura, tgi el ò alloura cedia giu – ma betg forsa alla pleiv senza – mabagn agl tgapetelatedral ancunter dretgs ad Ardez.*⁶⁷

An sies possess era er la gronda e viglia curt Riom⁶⁸ cun betg manc da 15 colons e 5 agens («Eigenleute»), tranter chels p.ex. ena tscherta

⁶⁵ cf. J. J. SIMONET: *Visitationsberichte*, 18: «Der Klerus ist zahlreicher und hat gute Schulen durchgemacht. Auch sind mehr Bündner darunter.»

⁶⁶ 1258 ò uestg Heinrich IV. cumpro cugl casti er tot tschel possess da Berall de Wangen.

⁶⁷ Fatg uscheia digl uestg Siegfried v. Gelnhausen, cf. MOHR: *Cod. Dipl. II*, 279.

⁶⁸ Ena «curt» u mereia, en bagn pi grond e complex agricol derivant gio digls taimps carolings anturn igls onns 800. Talas curts eran a Misteil/Prada, Salouf, Suagnign e

Anna de Furca, tgi veva marido en Vallesan,⁶⁹ subdits tg'el pudeva vender tot tenor luna e basigns. E damais surtot igl dretg sen las dieschmas, tgi chella considerabla curt veva da sbursar onn per onn. Tenor igl rodel igl pi vigl⁷⁰ cumpigliavan igls bagn digl uestg ve dalla curt Riom 150 gioufs («Joche») êrs e pros, 3 1/2 alps, 12 culegnas, 1 mulegn ed ena baselgia cun la dieschma da Riom e da Tinizong.

Risguardond chella ferma dependenza dalla graztga digl uestg ins smarveglia betg, tgi chels da Riom on lez onn 1546 – sustignias da chels da Casti – burmaintg stuia tigneir cun el, curtgi tar la Dieta dalla Leia dalla Tgadé a Tavo – sa basond sen igls conclus dallas Leias a Glion (1525/26) – ins leva ansomma piglier d'avent agl uestg tots sies vigls dretgs territorials.⁷¹

Ma curt sessour on er els sa mess cunter igl uestg: 1552 ni 1559, cura tgi gl'on – voluntari u sfurzos da tschels Sursetters – stuia u lia acceptar, tgi la Tera Surses ô piglia d'avent agl uestg sies vigl dretg da nominar sez en castellan episcopal per administrar la regiun, cun sedia segl casti Riom; da cò d'avent ins ô digl Cumegn Grond eligia sez igls agens guias, igls «Landfogts».⁷²

Riom. Ellas cumpigliavan ples casamaints purils cun tgesa e clavo, iert e curt, pros ed êrs ed aclas, scu er igls dretgs sen avas, mulegns, rezgias, fuschignas, astg e pastg e gôt. Alla testa da mintga mereia u colonia stava igl mêt (maier u migiour, squasi ministerial = mastral da pi tard). Agl singul travagl puril («eine Hub») stava avant igl massér («Huber»). Els tots, scu er igls «tauners» (luvrants, manuals) eran subdits digl patrung dalla curt, cò digl uestg. Administratour suprem da lez era igl «landvogt» cun sedia segl casti. Cf. A. GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 22.

⁶⁹ Igls «colons», damais igls singuls pors, v.d. lour famiglia veva igl dretg stabel («Erbrecht») segl travagl tgi luvravan, magari da generaziuns annò, cf. J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur I*, 545, er Urbars digl archiv episcopal.

⁷⁰ Igl istoriograf Caro ô pero scu para comprovo, tgi sa tratta cò betg d'en rodel digls possess digl uestg da Coira, mabagn d'en index digls bagn appartenents agl imperi, ed el igl datescha digl taimp da Ludvig igl Pietous, damais anturn 831. CARO: *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, Bd. XXVIII, er A. GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 28.

⁷¹ FR. JECKLIN: *Materialien II*, N. 231.

⁷² Tenor A. GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 26, fiss damais «igl davos landvogt episcopal» sto Jacobus de Baselga ed igl amprem «guia dalla Tera» Joannes à Caminada. Cf. er C. DECURTINS: *Crestomazia X*, 205, scu er *La detga digl davos castellan da Riom*, *Crestomazia X*, 677.

Chegl è pero sto la conseguenza digls taimps gio politicamaintg tal-veisa turbulents, tgi on gia lour origen tigls conflicts confessiunals, noua tgi ena regiun e pleiv siva l'otra ò sa fatg libra dalla summissiun agl uestg, tgi cun sa cumprar liber digls «tschains-fier», v.d. dieschmas stadas fixadas digls regents «per an perpeten», tgi antras ruptura radicala, zont giond ve tar la nova cretta.

Tgi «ansomma tot ò sa mido talmaintg an bagn», scu vagn gist santia deir digl cronist P. Clemente, – e tgi chegl è sto d'angraztger agls paders, lez attest dat er ena persunga tot aparti, numnadamaintg landvogt Tgasper Frisch an ena brev a P. Clemente:⁷³

Molto Reverendo Signor Padre.

Ia sung sto fitg mal da gist betg esser a tgesa, cura tgi V.R. (Vossa Revereida, managea: persunga) è stada cò, pertge schi gugent vessa amprandia a canoscher Els, scu chegl tgi dastg canoscher tants paders caputschins. Va santia, tgi Els seian nias tarmess per trer aint infurmiations digls paders caputschins tgi stattan an chesta pleiv. Perchehl tgi va betg pudia discorrer cun V. S. (Vostra Signoria) viglia descreiver chegl curtamaintg, schibagn tgi screiv malamaintg an taliang. Ed ia dei an cunsienztga, tgi igls Sies paders caputschins, tgi èn stos tants onns an chesta nossa Rezia, on sa deporto cun tant bung exaimpel e cun tanta diligenza per la religiun, uscheia tgi mintgign ò pudia amprender dad esser en bung catolic. Nign pò lamantar cun raschung digls paders. Els on sa do tanta fadeia e premura d'instrueir carschias ed unfants, cun renovar, biagier, ambeleur ed ornar las baselgias, uscheia tgi mintgign stò sa mussar rancunaschevel ad els.

La nossa gliout geva tenor usit a confessar en'eda ad onn; ossa aglmanc quatter gedas e cun totta devoziun. Chesta madema gliout veva all'antschatta en veir spivaint da vaseir e ratschever igls caputschins, ossa less mintga regiun avoir els, vasond igl bung exaimpel e las migliuraziuns tgi els fon ainten las baselgias, ainten las tgesas-pravenda e dapartot, spargnond giu dall'atgna bucca per gidar oters e carschentar igl sarvetsch a Dia. E schi Nussigner vess betg ans tarmess chels bungs pa-

⁷³ Sur Tgasper Frisch cf. G. P. THÖNI: *Tgasper Frisch, igl erox da Ses*, Igl Noss Sulom 1989 e 1990.

ders, fissan nous «presto al fine della candela, come si dice in italiano». (*Managea: fissigl cò tar nous franc alla fegn cun la cardientscha*).

Veir ègl, tg'igls noss cunterparts (*i nostri contrarii*) pon betg star or igls caputschins, pertge cun la dutregna ed antras lour exaimpel fon els neir pertscherts tschels da lour fozadad e manzignas.

Digl taimp dalla ghera sung ia sto sergent magiour (*major*) dalla nossa Leia dalla Tgadé e va pudia observar an Nagiadegna («*in Aggedina*») igl grond piteir digls povers paders tgi faschevan sarvetschs betg angal agls catolics, ma er a lour inimeis e persecitaders. Chels obstinos (= *botschs*) fon mai digl bagn (*ad els*), schi betg angal sfurzadamaintg. E sainza raschungs, angal causa da lour mengia gronda libertad, on els catschea davent igls paders. Ia sung mez sto preschaint alla Dieta a Coira, cura tg'igl P. Ireneo, igl superiour, ò sa defendia cunter las calumnias digls Engiadines, igls quals tgisavan igls paders da tgosas infamas e tgi eran betg veiras.

Pero lainsa sperar, igl noss Signour vigna a proveder tot, ed ia supplitgesch Els da creir ainten l'integritad ed innocenza digls paders, scu er digl nez e dalla gronda necessitad digl noss paeis per tals pastours, chegl tgi ia niro a defender cun tot mia pussanza e tar mintga occasiun. E per fittar supplitgescha Els da mantigneir ansemen cun igls paders er me an Sia benevolientscha («*grazia*») e sontgas oraziuns. Tgi Dia seia cun nous tots. Amen.

Riami, li 28. Decembre 1639

Di V. S. e P. R.

(*Di Vostra Signoria e Padre Reverendissimo*)

Affezionatissimo Servitore

Gaspar Frischo, Landrichter nella

Val di Surseis

Di Conter e Borgo vecchio⁷⁴

1639

Da chesta pleiv, surpigleida dall'antschatta davent scu filiala da Riom, dei P. Clemente squasi navot oter tgi lez pac tgi stat ainten l'introducziun per Riom:

⁷⁴ Libro Sesto, Capitolo Sesto, 219. Cun Borgo vecchio è s'anclei managea Burvagn. cf. er anotaziun 93.

Cunter: Part digl uriund altar gotic, betg tenor gost digls caputschins.
 Anfignen 1922 sto deponia ainten igl carner, siva d'alloura ornescha el
 igl altar dalla baselgia digl seminari s. Leza a Coira.
 (Tenor carta da vista da lò).

La communitad Riom e da Cunter è, siva d'aveir fatg la sagonda in-
 stanza agl prefect per survagneir igls caputschins per la tgeira spirituala
 da lour olmas, finalmaintg neida consolada igl onn 1638.

Cunter pero è filiala da Riom, noua tgi, per regla, treis caputschins on lour dimora.⁷⁵

Egn da chels vo mintga dumengia a Cunter a sarveir cun la messa, predgia, dat dutregna e festivescha las vespras ed otras funcziuns spiritualas, scu deir rusari, las litaneias ed otras devoziuns sumigliantas, tgi fon sa rimnar igl pievel ainten baselgia.

D'ena baselgia a Cunter ins sainta, scu dapartot, an connex cun consecraziuns, uscheia per l'amprem'eda 1392,⁷⁶ alloura pir 1506 tar ena consecraziun da nov, cun en altar, e patrocini digls 10'000 cava-liers. 1522 ò la baselgia survagnia en altar lateral.

Tgi sa trattava er cò d'en pitschen sanctuari gotic cumprova igl rapport da visitaziun da 1623.⁷⁷

Ossa sa preschainta pero la dumonda interessanta: Savessigl tar la consecraziun numnada 1392 betg pi tgunsch sa trattar ansomma d'ena pi amprema baselgia da Cunter?

Nüscheler dei:⁷⁸ «Alla fegn dalla vischnanca vers mezde stava ena tgaplotta da s. Anna, noua tg'igl pro sa nomna anc oz 'igl santiera vigl'. Chegl pudess esser lezza tgaplotta tgi è neida consecrada la sagonda dumengia siva Tschuntgesmas 1392 cun en altar ed igl santiera (anotaz. 76). La dedicaziun era fixada sen la dumengia siva s. Giatgen».

Ma an terma da 114 onns pò ena tgaplotta pero propa aveir sa musso per mengia pitschna, uscheia tg'ins ò biagia ena nova. Consecrada è chella neida igls 22 zarcladour 1506 digl uestg auxiliar Stefan

⁷⁵ Schi P. Clemente discorra da «treis caputschins», corresponda chegl seglple per pir siva da 1647, pertge digls 1638-1644 èn numnos per Riom angal P. Stefano scu plevant e P. Domenico scu cumpogn, damais soci, gidanter. Per 1644/45 figurescha en prer scu plevant, Paul Pauletta, per 1646/47 en oter prer Johannes Bundi. Tschels dus paders èn durant chels onns a Salouf. Tge erigl capito? Turnond els puspe a Riom, vevan els dasper Cunter er la procura da Salouf, cf. ser CRIST. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, 76. Cf. er anotaziun 55.

⁷⁶ Archiv-baselgia Cunter, nr. 1.

⁷⁷ E. POESCHEL manegia tgi sa tratta d'en bietg tard-gotic, oramai dad egn construia 1506 da nov?

⁷⁸ A. NÜSCHELER: *Die Gotteshäuser der Schweiz*, Heft 1, Bistum Chur, 1864, 115.

Tschuggli Ord. Praem., angal cun en altar e cun dedicaziun scu detg soura: agls 10'000 marters, ma er a s. Cristoffel e s. Ursula. Festa da purdananza era la dumengia siva s. Cristophorus.⁷⁹ Ainten la madema baselgia ègl 1522 nia consecro en sagond altar, per da vart sanester, chel an onour da s. Gudintg, s. Fluregn, s. Margreta e s. Elisabeth.⁸⁰

Tant ainten igl rapport dalla visitaziun da 1623 scu da 1643 ed anfignen tar l'erecziun dalla nova 1676, resp. tar la consecraziun 1677, i vign adegna discurria d'ena baselgia digls 10'000 marters. Tant pi remarcabel ègl, tgi Nüscherler manegia, i seia 1603 nia fatg ena pi nova «da s. Dominica».⁸¹ E gist schi remarcabel: nigns digls dus rapports numnos canoschan ena tala, dantant scu gio en documaint da 1534 rapporta, tgi Paul Risch vegia vandia en tschains da fons «an die Kirchen Sancta Domêgya ze Gûters».⁸²

E tiers chegl: igls 12 november 1531 attesteschon vaschigns da Cunter dad esser dabets ena dieschma «der Kilchen des hayligen Sancta Dominica».⁸³ Perfign ainten pergiamegnas digls onns 1605–1616 (nr. 19–27) i vign duvro chel nom.

En tschert connex cun en vigl ragord ad ena tala patrunga-baselgia pò perfign esser igl fatg, tgi igl nom da batten Domenica, Dumina para dad esser sto dètg frequent ainten la pleiv da Cunter.

Resumond tot, manegia dr. J. J. Simonet forsa cun raschung: «Or da tot chellas pardetgas sa resultescha igl factum curious: igls laics discorran adegna puspe d'ena baselgia da s. Dumenica a Cunter, igl clerus canoscha angal egnas digls 10'000 marters! La conclusiun or da chegl è franc chella: igls dus noms manegian per franc la madema baselgia, chella tgi ò existia da 1506–1676!»⁸⁴

A tot chellas dumondas on igls caputschins fatg ena fegn cun construeir ena bela nova baselgia ainten en tot oter li. Biageida 1676 è la consecraziun stada gio en onn pi tard. Ed er agl disput perveia digls

⁷⁹ Archiv-baselgia Cunter nr. 3.

⁸⁰ Archiv-baselgia Cunter nr. 5.

⁸¹ A. NÜSCHELER, codesch cito 110.

⁸² Archiv-baselgia Cunter nr. 8.

⁸³ Archiv-baselgia Cunter nr. 15.

⁸⁴ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte 1623 und 1643*, Bündner Monatsblatt 1916, 15.

noms ògl do ena sliaziun cun deditgier ella «agl sontg digl taimp», s. Carla Borromeo (1538–1584), nia sanctifitgia curt avant, 1610.

Scu usito tar igls caputschins on els er cò fatg radical «con lo stilo barbarico tedesco»⁸⁵ e mess no tot an stil contemporan. Igl altar tard-gotic da 1520, intaglea, è durant tschentaners sto cuverno ainten carner e siva nia acquisto digl seminari s. Leza a Coira.⁸⁶

En grond sustign e bungs donatours on igls paders gia zont dalla famiglia da noblezza digls Scarpatettis, igls «ab Unterwegen», scu els sa nomnan piglsolit ainten la politica. Els èn perpetnisos ainten baselgia antras ena rotscha artefacts. Uscheia porta en altar lateral lour arma e las inizialas digl donatour: L. S. U. W. = Luzius von Scarpatetti ab Unterwegen.⁸⁷ En bel regal è er sto chel da (sies fegl?) Dr. J. G. Scarpatetti: la seria da 7 maletgs cun igls misteris digl s. Rusari signia cun la voba d'allianza Scarpatetti – Trauna.⁸⁸ Digls madems conjugals era gio nia regalo ena stola cun manipel ed ena casula an damast cotschen, cun malagea se la voba e signieda: Joh. Georg Scarpatetti und Catharina Trauna 1691. Arma ed inscripziun sen en'otra casula inditgeschan er igl donatour: «Dono Theodosii Scarpatetti ab Unterwegen 1769».⁸⁹

Nigns fastezs dattigl pero ple da lezza ominousa tgaplotta da s. Onna ni s. Dominica, ma tals ògl do anc igl tschentaner passo. Chella stava segl areal dafor igl hotel dalla Posta. Cura tg'ins ò lo lia eriger igl uigl per igl hotel, ins è do sen fundamaints e sen fossas. E chel flatg sa numnava ansomma adegna «igl santiera vigl».⁹⁰

Schi absolut exemplarics an lour summissiun agl uestg èn chel da Cunter navot stos adegna. Chegl ò sa musso lez onn 1566, curtgi igl

⁸⁵ J. J. SIMONET: scu precedent 33 sot Riom.

⁸⁶ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler* tom 3, 244.

⁸⁷ Chest Luzi ò tranter 1666 e 1690 gia treis gedas l'onour dad esser landvogt dalla Tera, scu avant e siva anc divers da sia famiglia. Cf. C. DECURTINS: *Crestomazia* X, 206.

⁸⁸ I niro a sa trattar digl madem tgi è 1742 sto per dus onns guida dalla Tera.

⁸⁹ Scu davos digls Scarpatettis è chel nia eligia 1786 per dus onns ainten igl uffeci suprem dalla regiun. El figurescha lò sot «Theodosius Scarpatet ab U. juv. (igl gioven). *Crestomazia* X, 207.

⁹⁰ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler* tom 3, Cunter.

Cunsegl dalla Tera ò clamo aint a Cunter en cumegn grond per sa cunsiglier, sch'ins viglia ansomma anc en uestg! Lò ò la radunanza fatg eir tras definitiv igl conclus piglia gio avant, tgi la Tera possa senza eliger igl sies guida per segl casti da Riom.⁹¹ I stò esser ia tiers mecta turbulent. Ins ò tschanto ansemen ena squadra da 100 omens armos e tarmess deputos ainten igls cumegns per ulteriour succurs. Ins planisava dad eir a Coira ed occupar igl casti digl uestg. An chel connex on igls armos perfign attatgea igl castellan digl uestg a Riom, Battaglia, e lez ò stuia sa defender malamaintg cun ageid da sies famegls ed ameis.⁹²

Ea, gist angal tschotets mievels e prous paran chels da Cunter navot dad esser stos an tots gros. En tschert indeci persiva ins catta ainten ena remarca perveia digl caloster. Tar la visitaziun igl onn 1643 menziuneschan igls deputos digl uestg anc extra: ins vegia oss eligia scu caloster igl Tomasch G. Barbla. Igl vigl, Jan Nuth Mark (Camark), vegia durant sies 35 onns da caloster survagnia tgavels greischs ainten chella baselgia! Digl pertge ins santa pero navot.

Atgnamaintg ins smarveglia prest, pertge tgi la schi pitschna fraziun da Burvagn⁹³ ò survagnia ena atgna baselgetta! Ma en exaimpel

⁹¹ cf. anotaziun 74 sot Riom.

⁹² J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur II*, 138.

⁹³ Versa la derivanza digl nom: zont igl patrocini lascha nign dubi, da tge li tgi sa tratta tar chest *Borgo vecchio*, tgi è angal ena construeida da P. Clemente, tgunsch pigliond recurs a *Borgonovo* an Bargiaglia. Ma dantant scu chest dareiva da burgus e signifitgescha en anclar fortifitgia, pò *Burvagn* neir declaro fitg simpel or digls sies divers noms istorics, surtot digl pi ampren tgi cumpara an documaints: *Prauwein* 1375, alloura sur *Bruweyn* 1452 anfignen *Praweyn* 1499. La finiziun -agn, correspondentia agl lategn <ENU, lascha concluder sen ena vigliadetna fitg ota. Uscheia A. SCHORTA: *Rätisches Namenbuch*, tom 2, 638.

Pertutgond las differentas denominaziuns *Burwein* – *Burwain* – *Burwagn* manegia J. J. Dedual: «Der Unterschied im Klange ist aber ein ganz geringer, und wenn man *Burwein* ausspricht, wie ein Deutscher es tut, so wird man von jedem auch romontschen Kinde verstanden». J. J. DEDUAL: *Burwein im Oberhalbstein*, Coira 1911, 14, 15.

analog vainsa tar Del. E tant la detga scu fatgs istorics rachintan, tgi tottas dus culegnas eran en'eda populadas bler pi ferm tgi oz. Sa depopulo vegia Burvagn zont siva dalla gronda pesta digl onn 1585; avant eran cò 8 tgesas, oramai – chinto cun las grondas famiglias da pi bod – franc abitadas d'aglmanc bung 40 persungas.⁹⁴ Da chellas seian angal 7 persungas rastadas an veta.⁹⁵ Pertutgond tgossas dalla baselgia santignsa per l'amprem'eda da Burvagn or digl urbari digl tgapetelatedral igl onn 1375, cun indicaziun dalla dieschma debitada: «In Contra et Prauwein solvunt secundum antiquam locationem LX Modius measure de Wanges.» Damais: «Els debiteschan tenor viglia stipulaziun 60 curtangas⁹⁶ da maseira de Wanges». Ensatge zont remarcabel, chesta indicaziun: «tenor maseira digls de Wangen»! Damais igls construeiders digl casti da Riom, tg'igl davos, Berall, ò gio 1258 vandia agl uestg.

Salaschigns/Parsonz: La baselgia u pitost «tgaplotta» dalla viglia mereia,
s. Baltermia. Vista vers nord. (Foto gpt)

⁹⁴ Digl pitschen Del, ena culegna da sumiglianta grondezza, dei p.ex. la detga tg'ins dumbrava lò 80 abitants, schi betg – scu ena detga vot – perfign omens da ghera.

⁹⁵ Tenor J. J. DEDUAL: *Burwein im Oberhalbstein*, 10.

⁹⁶ «Modus», la maseira romana per garnezza, nossa posterioura «curtanga» – tar igls Tudestgs «Scheffel» – = 8, 75 l. Anturn igls 1800 era ena «Churer Quartane» 7, 5 l, egna da Tavo 8, 0 l. Cf. F. PIETH: *Bündner Geschichte* 558.

Per ena pi gronda populaziun dat er paretga en'otra notiza sur dallas dieschmas debitadas agl uestg igl 15 e 16avel tschentaner. Da 3 colonas, v.d. culegnas, veva el mintga onn basest igl dretg sen 8 nurnsas e 4 fèrs-tgaval. A Cunter retirava el da 14 colonas 30 maseiras (tgunsch garnezza), 8 tschots, 3 caschielas, 30 curtangas grang e 20 sters dumia.⁹⁷

Ainten l'istorgia digls caputschins da P. Clemente vign Burvagn adegna angal menziuno «agl our» ed an connex cun Riom, resp. Cunter:

E pure un'altra figliale nella Contrada detta Borgo vecchio dedicata à S. Valentino Martire con due Altari.⁹⁸

Chegl è tot. Per cletg, chegl turnond a deir, ògl do las ezzas visitaziuns antras incumbensos digl uestg per squasi «controllar» en'eda la situaziun ainten las pleivs, noua tgi – an connex cun igls ambrogls confessiunals, ma er causa dallas relaziuns digl taimp – igl era ia blier «a mal», zont pertutgond la veta morala. En cletg vainsa, tgi antras igls rapports da chellas visitaziuns da 1623 e 1643 nous vagn preziousas indicaziuns sur dalla situaziun ainten las pleivs, surtot pertutgond baselgia, clerus e veta religiosa.

E da valeta speciala ègl, tgi chellas visitaziuns èn gist succedeidas gist avant e siva tgi la Missiun Retica digls Caputschins ò surpiglia la pastoraziun ainten las ples da nossas pleivs, uscheia tgi nous survagnign er ena invista ainten igl «status quo ante», la situaziun scu tgi ella era avant.

Er la baselgia da Burvagn è neida inspectada. Ella vegia en clutget da tschem («Dachreiter») cun en sainsign. La baselgia seia fitg fitg pitschna, igl altar schi strèt看 tg'ins saptga angal celebrar cun grondas difficultads. Consecro seia igl sanctuari nia 1583 digl uestg Peter Raschèr.⁹⁹

⁹⁷ Tenor J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur*, 545 e 556. Indicaziuns or digls urbaris ainten igl archiv episcopal, er an Jahresbericht der Hist. Antiq. Gesellschaft Graub. 1897.

⁹⁸ P. CLEMENTE: *Libro Sesto*, Cap. Sesto 221.

⁹⁹ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte 1623 e 1643*, er P. Rocco: *Storia dei Cappuccini*, 1872, 190.

La baselgetta era deditgeida a s. Valantegn, uestg da Passau e missiunari an Rezia. Ma cura tg'igls caputschins on surpiglia la pastoraziun da Riom anor, celebravan els igl sarvetsch divin mintga terza dumengia a Burvagn. Chegl era cumpiglia ainten la paia da 180 ranschs. Ma «tot las otras antradas tignan las autoritads (da Riom) per sasez». Er la mesadad digl iert-pravenda onigl vandia ad ensatgi oter, «gist angal per igl prietsch d'ena tschavera, scu tgi por-schan ena tala ad en ampluia digl cumegn». 1623 era en Sebastian Precastelli, uriund dalla Mesolcina, plevant dallas treis baselgias. Digls parochians dallas treis pleivs santignsa angal chegl: tottas treis ansemen dombran 250 communicants, ellas vevan pi bod 350 olmas, ossa 475 (1638: Riom 200, Cunter 98, Parsonz 80).⁹⁹

Di Presanz¹⁰⁰

1639

Er filiala da Riom è Parsonz, da chesta vart chi, distant d'ena mesa pitschna miglia, scu chegl tgi Cunter è da tschella vart. Digl taimp digl pader Ignazio, igl amprem superiour,¹⁰¹ era la pleiv (Parsonz) filiala da Salouf, distant quasi dus miglias taliangas. Cò serviva en pover viglet, en prer d'ena tscherta religiun ...¹⁰²

«Un povero vecchio, Regolare di una certa Religione, il cui nome si tace per degni rispetto», circumscreiva P. Clemente chest plevant. Damais: En pover viglet, prer d'ena tscherta religiun, igl nom digl qual ins menziunescha pi gugent betg per degn respect.

Pi tard pero santignsa pi exact, pertge tg'ins veva accepto ainten ena pleiv scu plevant ena persunga da derivanza ed anc religiun dubiousa: «Siond tala carascheia da spirituals, ins cattava nign'otra

¹⁰⁰ Libro Sesto, Capitolo Sesto 219.

¹⁰¹ P. Ignazio Imberti da Casnigo è sto igl fundatour dalla Missiun Retica digls Caputschins, ed è sto superiour da chella da sia fundaziun 1621 davent anfignen sia mort ainten la clostra a Tirano 1632. «Chegl tgi pertotga la veta ed igl operar da chest sontg om ... era el adegna sen viadi, betg angal ainten igl Grischun, ma er agl ester». El veva nigina dimora stabla ed è perche gl betg documento savens ainten igls codeschs dallas pleivs, cf. ser CRIST. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, 44, 212.

¹⁰² Chest «pover viglet» stat damais er an connex cun Salouf, cf. part 3.

sliaziun per ansomma avoir ensatgi per satisfar (agls basigns religious) digl li, sch'ins leva betg egn anc mender ...»¹⁰³

Scu da tschellas pleivs, pò P. Clemente er attestar per Parsonz:

Ainten mintgign digls lis numnos on igls caputschins erigia da fons anse ena bellezza baselgia e dapartot furnia bellissima paramainta ecclesiastica. La baselgia da Parsonz è deditgeida a «S. Giuseppe Sposo di Maria Vergine Signora Nostra».

La menziun d'en patrocini da s. Gisep ans fò surstar. Daco ògl an chel gro pudia dar squasi ena confusiun? Uscheia tgi er igl istorgiograf A. Nüscherler ò surpiglia chesta versiun da P. Clemente.¹⁰⁴ Loancunter ans dat igl rapport dalla visitaziun da 1623 – en documaint tgi date-scha d'avant l'avigneida digls caputschins – clera pardetga: A Parsonz è la baselgia deditgeida a s. Niclo. Ella – i sa trattava pero pitost angal d'ena tgaplotta – è neida consecrada igl onn 1475 da P. Burchard Dubenfluck O. Pr., uestg da Sebaste, sto uestg auxiliar da Coira da 1470–1490.¹⁰⁵ Ed oz scu alloura è s. Niclo igl patrung-baselgia.

Extgavaziuns on musso, tgi ella stava segl areal dalla odierna tgesapravenda. Ainten igls fundamaints da chella seian anc da constatar fitg bagn chels digl anteriour clutger.¹⁰⁶ Igl onn dalla sagonda visitaziun, 1643, stava la tgaplotta anc, ma ella seia viglia ed «angustissima», v.d. terribel pitschna e strètga.¹⁰⁷ La baselgia odierna è da 1663.

En factum dètg interessant – schi betg en fenomen – pò er esser chel, tgi anc dètg curt avant la refurma, e damais anmez l'epoca da gronda

¹⁰³ Ins viglia far stem dalla remarca tar J. J. SIMONET: *Visitationsberichte* 27: «Im Oberhalbstein ... gab es (1623) nur sechs Geistliche, jetzt (1643) sind bereits zehn angestellt, und es beginnt eine Tendenz, die beim Überflusse an Geistlichen im 18. Jahrhundert allzu sehr befriedigt wurde».

¹⁰⁴ A. NÜSCHELER: *Die Gotteshäuser der Schweiz*, Heft I, Bistum Chur, Chur 1864, 112.

¹⁰⁵ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte* 1623, 16. Igl respectiv documaint è ainten igl archiv-baselgia Parsonz.

¹⁰⁶ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler der Schweiz*, tom 3, 252. Starsada dalla pastgeira gio 1487.

¹⁰⁷ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte* 1643, 33.

decadenza religiosa, igl noss pievel ò biagia novas baselgias. Uscheia a Riom 1461, s. Mitgel a Suagnign 1486, a Brinzauls perfign pir 1519 ed a Stierva zont 1521 (datums dalla consecraziun).

Da Parsonz ins sainta – sot igl nom «Presan» – gio fitg bod, ainten en documaint da 1156.¹⁰⁸ Ma tge pò esser sto igl muteiv, pertge tgi chel liet – el dumbrava 1638 80 abitants – è durant tschentaners adegna sto an cuminanza cun Salouf? Curtgi en toc pi manivel i dava la viglia ed impurtanta curt imperiala Riom? Ma er Salouf era gio anturn igl onn 800 ena sumiglianta curt. Uscheia tgi ena separaziun economica da Salouf è pir davantada 1561, chella dalla pleiv alloura 1641, dall'epoca digls caputschins.¹⁰⁶

Er a Parsonz veva igl uestg durant igl 14. e 15avel tschentaner en considerabel possess, uscheia 4 culegnas (bags purils cun dretg ereditar dallas famiglias)¹⁰⁹ Da mintgigna retirava el annualmaintg u 6 curtangas grang ed ena caschiela, u schiglio 38 schillings muneida à 6 denars. En fond denar valeva anturn 1915 6.40 frs, tant scu 6 caschielas ni 30 curtangas.¹¹⁰

Ma er Parsonz ò laschea eir a perder preziousas antiquitads.¹¹¹ Ainten igl museum retic a Coira sa catta ena statua da Nossadonna, tschantada sen tron, an lenn, ena lavour d'en indigen da ca. 1410. Forsa digl madem artist tgi ò fatg igls cruzifetgs a Suagnign? La vistgadeira tgi ella porta datescha pero da ca. 1750.

An mintga cass ò er valia per Parsonz chegl tgi P. Rocco screiva an sia istorgia pi cumpletta dalla Missiun digls caputschins¹¹² pertutgond las zont miserablas relaziuns religiousas, tenor chegl tgi P. Stefano da Gubbio ò sez rachinto, tge tgi el e sies cumpogn P. Domenico da Monteleone vegian catto tar lour arrivada igl onn 1638:

¹⁰⁸ Cod. Dipl. I, 182.

¹⁰⁹ Tenor urbaris an Jahresber. der Hist. Antiq. Ges. Graub. 1897.

¹¹⁰ J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur I*, 556.

¹¹¹ AMBROS SONDER surlonder an Igl Noss Sulom 1995, 62: «Igl lectour ... è stupia digl grond domber d'objects d'art er or digl noss intschess, scumparias, ias a perder, vandias giu la Bassa, agl ester, ed igls davos onns perfign angulos».

D'anc pi greva peisa è chegl tgi igl autour relatescha pertutgond ainten igl madem li an connex cun igl ponn da curesma da Salaschigns, digl qual i vign relato bagnspert.

¹¹² P. ROCCO DA CESINALE: *Storia delle Missioni Cappuccine*, tom 2, Roma, Tipografia Barbera, 1872.

Igl andomber dallas olmas era a Riom 200, a Cunter 98, a Parsonz 80. Chellas (pleivs) vaia catto administradas miserabel. L'amprem'eda tgi vagn fatg dutregna ins ò catto betg egn sulet tgi vess savia far igl segn dalla sontga crousch. I vevan usurpo igls bagns ecclesiastics,¹¹³ sa sarvivan scu tgi plascheva digls legats fatgs per ovras pietousas. An baselgia davigl ni en tabernachel, ni en vas digl sontg ieli, betg ena tuaglia decenta, angal dus tgaleschs vigliurds cun ena patena rotta.

Scu tgi tot è oter mossan las relaziuns dad oz. Igls unfants son la dutregna da Bellarmino, igls carschias von tar la confessiun e communion aglmanc treis già ad onn. La gliout ò restituia igl iert (dalla pravenda) ed en legat da pietad. Tots sa mossan fitg obadevels e sa sotamettan agl dueir. Ainten las pleivs vainsa dus donnas estras luteranas, dallas qualas egna mossa l'intenziun da sa converter tar la religiun catolica.

Ve da chesta ovra da restauraziun on durant la sagonda mesadad digl tschentaner fatg part tots igls paders suandonts (*tgi el nomna se*).¹¹⁴ Ed a lour operar ò la pleiv d'angraztger 4 baselgias novas, treis ainten las treis vischnancas, egna sen igl colm Salaschigns.

*Da Salaschigns, u «Salacino», scu igls paders screivan dapartot, menziunescha P. Clemente betg bler:*¹¹⁵

Scu para on els (igls paders) biagia en'otra baselgia se sur en colm numno Salacino, deditgia a s. Bartelmia Apostel, cun dus altars, e cò ins vo an processiun igl de dalla sia festa.

¹¹³ Chegl era igl fons tgi tutgiva a baselgia e pravenda e do a tschains, per cun chel curveir igls costs da chellas instituziuns.

¹¹⁴ P. Lucio da Salò + 1651, P. Antonio da Nozza + 1680, P.G. Battista da Sarnico, P. Patricio da Brescia + 1720, P. Cirillo da Pontoglio + 1687, P. Carlo Michele da Mezzolto + 1734, P. Marco da Bione + 1699 a Riom.

¹¹⁵ Libro Sesto, Cap. Sesto 221.

*E dasperas dattigl da rapportar bagn enqual remarcablada da che-
sta viglia culegna, schibagn tgi ella vign numnada per l'amprem'eda
pir igl onn 1508 ainten en documaint: Ena tgaplotta da s. Bartelmia
e s. Murezi. Uriundamaintg stava igl sanctuari segl our vers mezde
dalla Val da Morts, segl li tgi sa nomna anc oz «Plaz Baselgia».
Siond igl bietg an permanent prievel da scusalar giu ainten la val, ins
ò transferia la tgaplotta ve dalla vart cunter mesanotg digl Adont.
Chest nov sanctuari è nia consecro 1595.¹¹⁶ Ena restauraziun è neida
fatga 1662, cun nova consecraziun igl onn 1665. Damais on igls pa-
ders betg erigia digltot en nov sanctuari. Persiva on els da tot l'ante-
rioura dotaziun angal laschea star ainten l'antgerna digl altar la sta-
tua da s. Bartelmia, en'ovra da ca. 1510.¹¹⁷*

Salaschigns: Se ainten la nischa sanester digl chor. Maletg digl marteri da s. Baltermia, tgi è nia «scurtgia», v.d. tratg giu la pel. (Foto gpt).

¹¹⁶ Tenor documaint an archiv-baselgia.

¹¹⁷ Tot tenor E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler* tom 3, 157, 158.

Da vigliamaintg annò è Salaschigns sto ena mereia, e stueva esser egna da pulita valeta. Pertge d'en taimp pava igl mêt giu da tscherts bagns ena dieschma da 112 curtangas grang, e chegl alla baselgia da s. Stefan a Casti! Persiva veva igl plevant da lò da celebrar 7 messas ainten la tgaplotta da s. Baltermia. Chesta taglia stò en de esser davantada gravezza mengia gronda, pertge tenor ena santienztga dalla Dartgeira Vaz, dada igls 29 favrer 1529 è l'obligaziun dalla mereia Salaschigns anvers s. Stefan neida redutgeida schizont angal sen la mesadad, damais 56 curtangas.¹¹⁸

Betg pussebel ègl sto d'erueir, pertge tgi Salaschigns vess gia da debitar dieschmas alla baselgia s. Stefan a Casti. Gl'è pero da remar-tger, tgi sa tratta dalla viglia baselgia da s. Stefan, dalla quala ins sainta pir 1343. Loancunter stat la numnada reducziun franc an strèt看 connex cun igls conclus piglias dallas Leias a Glion 1525/26, tenor igls quals ins leva ansomma dismetter tots igls tschains-fier, tot las obligaziuns anvers uestg e baselgias. En cumpromiss ò alloura agl-manc concedia igl dretg da cumegns e pleivs da sa cumprar or da tot chellas gravezzas; definitiv e dapartot è chegl pir davanto 1850 tenor la costituziun federala, ma gl'ò gia per conseguenza tg'ins ò persiva stuia manar aint ena taglia directa per finanztgier l'existenza digl plevant (taglia-pravenda), igls basigns dalla baselgia (taglia-baselgia) e costs digl caloster (taglia da calostreia). La buna part è pero neida cuverta anavant antras igl tschains per igl fons sto davanto pos-sess da chellas instituziuns antras correspondents legats da privats.

En pitschen detagl da Salaschigns ans relata igl rapport da visita-ziun da 1623:

La baselgia digl apostel s. Baltermia a Salaschigns sa catta gliunsch davent dallas vischnancas, è erigeida prest sen la tschema dalla pizza (!). Lò abitescha angal igl caloster (igl mêt) tgi cultivescha igls bagns dalla baselgia. La baselgia odierna ò stuia neir biagieda da nov, pertge la viglia era neida destrueida causa digl tarragn buaditsch. Ella (la nova) è neida consecrada 1595 da uestg Peder (Raschèr).

¹¹⁸ A. GRISCH: *En curt viada tras Surses*, 32, er G. SIGRON: *Codesch da Casti*, 28 ed anota-ziun 13 p. 244.

Tgalesch è cò avantmang nign; igl spiritual stò sez neir cun egn. Igl caloster è ubliia da spisgintar igls spirituals tgi vignan cò dallas festas da s. Bartelmia (tenor pronunztga populara: s. Baltermia, 24 avost) e s. Murezi, 22 settember, a tigneir igl sarvetsch divin public. Segl clutger ògl dus sainsets.¹¹⁹

Igl grond digls dus sains porta l'inscripziun ANNO DOMINI 1487, igl pitschen ò nigna indicaziun.¹²⁰

Ena remarcablada per sasez pò esser la derivanza digl nom «Salaschigns». Ins ò adegna cartia tgi chel stetta an connex cun «salesch», lategn: salix, correspondent a noms locals d'utro, uscheia p.ex. Salaschinas (Sumvitg), Salischina (Vrin) etc. Igl noss nom stat loancunter an connex cun igl patrung-baselgia dall'amprema tgaplotta: s. Innocens I (papa 402-417). Tenor en documaint da 1477 ò la furma rumantscha s. Laschient do igl nom alla culegna Salaschigns.¹²¹ Tgi s. Innocens = s. Laschient era igl patrung da lezza tgaplotta cunter la Val da Morts vigna er attestò antras documaints da 1509 e 1543.¹²²

Per en scazi d'extraordinaria valeta tant istorica scu culturala, tgi sa cattava da lour taimp ed anc anfignen avant ca. 90 onns a Salaschigns paran er igls paders da betg aveir fatg grond stem. Tgunsch percheigl tgi dava scu para anc dètg frequent tals ainten las baselgias, uscheia tgi cheigl era «propa navot aparti». Managea ègl «igl ponn da curesma».¹²³

Tge tgi cheigl era ansomma, ena «ponn da curesma»? Nous dastgagnans tigneir ve dallas explicaziuns tgi dr. Ambros Sonder dat surlonder an connex gist cun igl ponn da Salaschigns, ranviond agl Sulom surmiran 1995 ed alla reproducziun digl maletg:

Uriundamaintg para igl ponn da curesma d'aveir gia intent primar da curveir durant la curesma – igl 40 deis avant Pasca, taimp da rigurusa gignina ed abstinenza – maletgs d'altars ed oters betg adattos per chel taimp serious. Damais an furma d'en antipendi scu igl usito davant blers altars.

¹¹⁹ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte 1623*, separat da Bündn. Monatsblatt 1916, 16.

¹²⁰ Tenor Pagina da Surmeir, Igls sains da Salaschigns, 21 mars 1997.

¹²¹ A. SCHORTA: *Rätisches Namenbuch II*, 563.

¹²² A. SONDER: *Igl ponn da curesma da Salaschigns*, Igl Noss Sulom 1995, 62. Igl autour dat però nigna indicaziun detagleda, da tge documaints tgi sa tratta.

¹²³ cf. anotaziun 122.

Gio alloura, scu pi tard, on igls maletgs sen chest ponn sarvia per «pitgier aint» agl pievel er sen veia visuala verdads dalla cardientscha e scenas biblicas, – damais navot oter tgi chegl tgi er tots tschels maletgs e tottas statuas an baselgia on lia far.

Igl ponn da Salaschigns mossa an 24 quadrats maletgs digl stgaffimaint digl mond, dall'istorgia d'Israel, dall'unfanza, veta e passiu da Cristus anfignen tar sia ascensiun an tschiel.

Igl antier ponn era en'eda 2,73 m ot e 4,90 m lartg, è pero ensacuras nia taglea an dus mesadads da circa madema larghezza.

Igl nom «ponn da curesma» savess esser ena translaziun verbala digl usito tar igls Tudestgs: «Fastentuch». Tar igls ezs davigl pero er en pled anc pi popular e significativ per la curema: «Hungertuch». E gio risguardond l'existenza da chest artefact sa laschigl deir, tgi sa tratta cò d'en usit impurto.

Scu tants oters obiects sumigliants zoppa er chest chi igls sies misteris. Uscheia ins canoscha betg igl grond artist digls maletgs. E d'en tal ins dastga piglveir discorrer, tant considerond las cumposiziuns digls maletgs scu la pittura scu tala.

Alloura er ariguard la vigliadetna digl ponn. An chel gro stuainsa ans lascher infurmar digl om digl fatg.¹²⁴ Igl noss ponn vess da datar da ca. 1520–1530. Ma oss la betg pitschna sorpresa: ena metoda digl-tot inconvenziunala, e ve dalla quala tants pon betg creir, vign tar en oter resultat. Igl plomign ni pendel inditgescha en datum anc pi vigl: 1468. Lez onn seia l'ovra neida stgaffeida, e chegl antras en artist tudestg, se dalla cuntrada digl Ragn tudestg (Rheinland)!

Oss, er schi fiss teoretic absolut pussebel, tgi'igl ponn vess gio decoro lezza amprema tgaplotta, tgi sa cattava anc davains la Val da Morts (documentada cun notizas da 1509 e 1543), so chegl per francstrousch esser sto igl cass; ins pandeva chel «codesch da maletgs schi impurtant per l'instrucziun religiosa digl pievel» an nign cass ainten en sanctuari, noua tgi durant la curesma i niva tignia betg en sulet sarvetsch divin, chegl «sul monte Salacino», scu P. Rocco igl nomna!

¹²⁴ Chegl saro bagn igl migler E. POESCHEL tgi describeva igl artefici sot Parsonz, an *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom 3.

Damais ò el angal savia esser destino per Parsonz.¹²⁵ Ed i so dar nign dubi: sbandagea igl ponn or da lour baselgia nova on igls caputshins! E tgunsch igl mument tgi els on regalo a Parsonz la baselgia odierna, igl onn 1663.

Ed oz sa catta chel prezious toc ainten igl museum naziunal Turitg. Igl onn 1903 notifitgescha igl fundatour e directour da chel, Heinrich Angst, l'acquisiziun «d'en ponn da curesma derivond dalla tgaplotta da pelegrinadi Salaschigns».¹²⁶ Plevant a Parsonz era lez mument ser Joachim Wenzin; ma gist igl amprem onn da sia pastoraiziun – el è sto a Parsonz da 1903–910 – ò el strousch sa fatg respunsabel per ena tala vendita. Bler pi tgunsch saron – scu utro, p.ex. a Riom – basigns finansials da pleiv e cumegn stoss igl muteiv per igl dar davent chesta oz zont preziosa ovra d'art. Ma franc cun raschung repetignsa cò igls plets da dr. A. Sonder: «Ins è stupia digl grond andomber d'objects d'art er or digl noss intschess, scumparias, ias a perder, vandias giu la Bassa, agl ester ed igls davos onns perfign angulos ...».¹²⁷

¹²⁵ E. POESCHEL, l.c.

¹²⁶ A. SONDER: *Igl ponn da curesma da Salaschigns*, an Igl Noss Sulom 1995, 62.

¹²⁷ cito an madem li tenor anotaziun 126.

